

ARAPÇA'NIN POTANSİYELİ: ARAPÇA'DA KELİME TÜRETİM YOLLARINA İLİŞKİN BİR İNCELEME

Soner GNDZZ*

*Dil kendi kumaŐından yapılmış
yamalarla kaplı bir giysidir.
Ferdinand de Saussure*

THE POTENTIALITY OF THE ARABIC LANGUAGE: A STUDY ON THE WAYS OF DERIVATION IN THE ARABIC LANGUAGE

Summary: This article deals with the potentiality of the Arabic Language and the ways of derivation of the Arabic words. At first, this study presents general information on the historical process of the efforts to make derivative words and the technical terms. This study attempts to investigate the derivation ways of words such as ishtikk "etymology"; al-saghir "the small", al-kebir "the large", al-akbar "the largest", naht, derivation with prefix and suffix, itb "reduplicative words", musellest, abbreviation, symbol, metaphor, metonym, allusion, synonym, polysemy, folk etymology etc. This article is also the first step of a book which has been planned about ishtikk

GİRİŞ; ARAPÇA'NIN POTANSİYELİ:

Diller iŐtikk özellikleri bakımından tek heceli diller (isolantes-monosyllabic languages), baŐlantılı diller (eklemeli-agglutinating languages) ve b-kml diller (analytiques-inflexional languages) Şeklinde üç gruba ayrılmak-tadır. Tek heceli diller türetme ve çekimle kelimeleri deŐiŐmeyen dillerdir. Bu dillerde biçimi deŐiŐtirmeden, kelimelerin sıralanmasında yapılacak bir deŐiŐiklik sözcüklerin her birine bir iŐlev ve yeni bir deŐer vermektedir. *Klâsik Çince* böyle bir dildir. BaŐlantılı dillerde ise kelime deŐiŐmemekte, ona ek ve takılar eklenerek çekilmekte ve türetilmektedir. *Türkçe* baŐlantılı dillerin en tipik örneğidir. Bükümlü dillerde kök ile ek arasında sınır her zaman kesin deŐildir. En önemlisi de bir ek, tek bir kavram yerine pek çok kez, birkaç kavramı

*Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. gunduzoz@hotmail.com

birden açıklamaktadır.¹ *Arapça* bükümlü bir dildir. Oysa bilim dili olarak kabul gören pek çok dil bağlantılı birer dildir.²

Günümüzde Arapça yeni kavramların karşılanmasına uygun zenginlikte bir dil olup olmadığının sınavını vermektedir. Arap dilcileri en az üç harften oluşan kök harflerini sembolik olarak ل ع ف harfleri ile göstermişlerdir. Arap-ça'daki binlerce kelime *tef'ile* adı verilen bu yolla yapısal olarak incelenmiş, kalıpları tespit edilmiştir. Buna göre Sîbeveyhi (ö. 180/796), Arapça'da 308'i isim kalıbı olmak üzere, 388 isim ve fiil kalıbı tespit etmiştir.³ "Ebû Bekr b. es-Serrâc (ö. 316/928) Sîbeveyhi'nin listesine 22 kalıp daha eklemiştir. Ebû 'Umer el-Cermî (ö. 225/840) ise bu listeye bir kaç kalıp daha ilâve etmekle yetinmiştir. İbn Hâleveyhi'nin yaptığı ise el-Cermî'ninkinden farklı değildir."⁴ es-Suyûtî (ö. 911/1505) kaynakları tarayarak daha pek çok isim kalıbı tespit ettiğini belirtmiş, Arapça'da bulunan toplam kalıp sayısını 1210 olarak vermiştir.⁵ Bu kalıpların her biri aynı oranda kullanılmamaktadır, kimisi daha işlektir ve her kalıp farklı oranda kelime kapsamaktadır. *Muhît* gibi orta çaplı bir sözlükte; Arapça'daki sülâsî fiillerin sayısı 4180'dir.⁶

Arapça'da fiil sayısının 5620 olduğu da ileri sürülmüştür. Lübnan'da gerçekleştirilen bir istatistiğe göre bu son rakam esas alınarak bir milyon iki yüz elli bin kelime türetilebileceği tespit edilmiştir.⁷ Mervân el-Bevvâb ve arkadaşlarının ortak sayımına göre ise Arapça'da 23600 fiil vardır ve bunlar 7420 kökten türemişlerdir.⁸

"Arapça'da 6000 kökten daha çok fiil olduğu da söylenmiştir. A. Şefîk el-Hatîb'in *Muhîtu'l-Muhît*'teki sayımına göre; bu sözlükte 7360 fiil vardır ve bunlardan 5703'ü sülâsî fiildir. Fakat Hilmî Mûsâ'nın *Lisânu'l-Arab*'in üzerinde 1972'de Kuveyt'te gerçekleştirdiği sayıma göre Arapça'da 9273 kök fiil vardır. Üçlü kalıpları bâb ayırımı yapmadan bir kalıp ve فَعَّلٌ ve تَفَعَّلٌ kalıplarını da iki kalıp olarak sayarsak mezîd kalıplarla beraber Arapça'da [belli başlı] on beş değişik kalıbın olduğu görülür.⁹ Her bir

¹Zeynel Kıran, Ayşe (Eziler) Kıran, *Dilbilime Giriş*, Seçkin, Ankara, 2002, s. 29-30; Arapça'da tek heceli diller, *el-Lugâtu'l-fâsıla*, *el-lugâtu'l-azile*, *el-lugâtu gayru'l-mutasarrıfa*, *el-lugâtu gayru'l-Murtekiye* adlarıyla; bağlantılı diller *el-lugâtu'l-ilsâkiyye*, *el-lugâtu'l-lâsika*, adlarıyla; bükümlü diller ise *el-Lugâtu't-tahlîliyye*, *el-lugâtu'l-mutasarrıfa*, *el-lugâtu'l-murtekiye* adlarıyla anılmaktadır. Bkz. Emîl Bedî Ya'kûb, *Fıkhu'l-Lugati'l-'Arabiyye*, Beyrut, 1986, s. 189-190; M. es-Seyyid 'Alî Belâsî, "Mesîretu'l-Fikri'l-İştikâki fi'l-Lugati'l-'Arabiyye" *Âfâku's-Sekâfe ve't-Turâs*, sayı: 15, Dubai, 1996, s. 21.

²Ebüşâdî er-Rûbî, "Mulâhazâtun 'alâ Hareketi't-Terceme ve Ta'rîbi't-Tıb min Huneyn b. İshâk ilâ Klot Bek ilâ'l-Hâdir", *Mecma'u'l-lugati'l-'Arabiyye*, sayı: 76, Kahire, 1995, s. 126, 127.

³Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, Bulak, 1898, II, 315-342.

⁴A. Celâluddîn es-Suyûtî, *el-Muzhir fi 'Ulûmi'l-Luga ve Envâihâ*, nşr. M. A. Câdu'l-Mevlâ vd., Kahire, ts., II, 4.

⁵es-Suyûtî, a.g.e., a.yer.

⁶Muhammed Ferîd Ebû Hadîd, "Takrîru Lecneti'l-'Ammiyye ve'l-Fushâ", *Mecelletu Mecma'i'l-Lugati'l-'Arabiyye*, sayı: 7, Kahire, 1953, s. 226.

⁷er-Rûbî, a.g.m., s.121.

⁸Mervân el-Bevvâb, Yahyâ Mîr 'Alem, Muhammed Merâyânî, Muhammed Hassân et-Tabbân, *İhsâu'l-Ef'âli'l-'Arabiyye fi'l-Mu'cemi'l-Hâsûbî*, Mekte-betu Lubnân Nâşirîn, Beyrut, ts., s. 563.

⁹A. Şefîk el-Hatîb, "el-Muvâsafâtu'l-Mustalahiyye ve Tatbîkâtuhâ fi'l-Luga-ti'l-'Arabiyye", *el-Lugatu'l-'Arabiyye ve Tahaddiyâtu'l-Karni'l-Hâdî ve'l-'İşrîn*, nşr. el-Munazzametu'l-'Arabiyyet lî't-Terbiye ve's-Sekâfe ve'l-'Ulûm Tunus, 1996, s. 18. el-Hatîb sayıyı on beş vermektedir. Bununla en temel fiil kalıplarını kastediyor olmalıdır. Rakam daha yüksektir. Örneğin el-Mueddib, kalıpları mu'telif (üçlü) ve muhtelif (mezîd) olarak ikiye ayırmakta ve muhtelif adıyla andığı mezîd kalıpları 24 olarak vermektedir. Bkz. el-Kâsım b. Muhammed b. Sa'îd el-Mueddib, *Dakâiku't-Tasrîf*, nşr. Hüseyin Tural vd., Bağdat, 1987, s. 392.

fiilden türetilecek kelime sayısı, potansiyel olarak 200'den aşağı düşmeyip; 300'e ulaşabilmek-tedir. Etkin olarak ise bunlardan yalnız 30 kadarı kullanılmaktadır."¹⁰

Vecîh 'Abdurrahmân'ın sadece 150 kökten, isim tamlaması yoluyla vücudun organlarını karşılayan 30 bin tıp terimi tespit ettiği düşünülecek olursa Arapça'da her bir kökün ne kadar üretken bir potansiyelinin olduğu görülecektir.¹¹ Arapça, Chomsky'nin terminolojisine göre ifâde edecek olursak *Language Acquisition Device (LAD)* 'yeni kelimeler doğurabilme potansiyeli'nde bir dildir.¹²

Bilgisayar ortamında mezîd kalıpların işleklik oranı da hesaplanmıştır. Arapça'da 12 mezîd kalıptan sayıları 13837 olan fiilin en başlıca dört kalıp açısından dağılımı ve sayıları şöyledir: *فَعَّلَ* kalıbı %21.08 =2917 fiil, *فَعَّلَ* kalıbı %19.65=2719 f., *تَفَعَّلَ* kalıbı %16.83=2329 f., *اِفْتَعَلَ* kalıbı 12.36=1710 f., *فَاعَلَ* %9.15=1266 f.¹³ On iki mezîd kalıptaki 883 fiilin ise mücêrred bir üçlü kökü yoktur.¹⁴ *فَعَّلَ* kalıbının mezîdlerinin üç kalıptaki dağılımı ve 'toplamı 850'ye varan bu fiillerin her bir kalıba göre sayıları şöyledir: *تَفَعَّلَ* %63.76=542 fiil, *اِفْتَعَلَ* %12.47=106 f., *اِفْعَلَّ* %23.76=202 f.¹⁵

Kalıpların işleklik dereceleri kadar Arapça'daki fiillerin işleklik oranı da genelde batılı bilim adamlarınca yapılan çeşitli araştırmalara konu olmuştur. Bu araştırmalardan ilki Moshe Brill'e âittir. Brill 1937-1939 yılları arasındaki Arap gazetelerini taramış ve fiilleri işleklik oranlarına göre listelemiştir.¹⁶ İkinci çalışma Jacob M. Landau'nundur.¹⁷ Bu konuda başka çalışmalar da vardır.¹⁸ Bobzin ise kendi araştırmasında kullandığı basın-yayın materyalinde yirmiden fazla geçen fiilleri en işlek fiiller olarak sunmuş, bu fiillerden 584 defa yinelenme oranı ile *لَيْسَ* birinci sırayı alırken, hemen arkasından *وَجَدَ* 502, *رَأَى* 478, *أَصْبَحَ* 430, *عَرَفَ* 413, *أَمْكَنَ* 389, *أَخَذَ* 365, *عَادَ* 346, *قَامَ* 345 yinelenme oranlarıyla en işlek fiiller arasına girmişlerdir.¹⁹

¹⁰el-Hatîb, "el-Muvâsafât", s. 18, 19.

¹¹el-Hatîb, "el-Muvâsafât", s. 19.

¹²H. Sâdık Kuneybî, "el-'Alâka beyne'l-Mustalah ve'l-Lafzi'l-Hadârî", *Me-celletu Mecma'i'l-Lugati'l-'Arabiyyeti'l-Ürdüni*, sayı: 45, Amman, 1413, s. 92.

¹³el-Bevvâb vd., a.g.e., s. 491.

¹⁴Örneğin *edreke* fiili *derk* köküne bağlansa da *dereke* gibi bir üçlü fiil yoktur. el-Bevvâb vd., a.g.e., s. 479.

¹⁵el-Bevvâb vd., a.g.e., s. 562.

¹⁶H. Bobzin, *el-Ef'âlu's-Şâi'a fi'l-'Arabiyyeti'l-Mu'âsıra*, çev., İsmâil Ahmed 'Amâyire, el-Memeleketu'l-'Arabiyyetu's-Su'üdiyye Vezâretu't-Ta'lîmi'l-'Âli, Medine, 1405, s. 13, Moshe Brill'in eserinin künyesi: *The Basic Word list of the Arabic Daily Newspaper*, Jerusalem, 1940.

¹⁷Jacob M. Landau'nun eserinin künyesi: *A Word Count of Modern Arabic Prose*, New York, 1959.

¹⁸Bunların bazıı; The Middle East Centre for Arab Studies (MECAS) tara-fından 1969'da Beyrut'ta yayınlanmış *A Selected Word List of Modern Literary Arabic* adlı liste çalışması; Arne A. Ambros'un *Einführung in die Moderne Arabische Schriftsprache*, München, 1975; a.mlf'nin., *Arabischer Mindest-wortschatz und Glossar zur Einführung in die Moderne Arabische Schriftsprache*, München, 1976; Günther Krahl U. Wolfgang Reuschel'in, *Lehrbuch des Modernen Arabisch Teil I.*, Leipzig, 1974; Wolfdiétrich Fischer U. Otto Jastrow'un, *Lehrang für die Arabische Schriftsprache de Ge-genwart*, Wiesbaden, 1977, 1979; Charles Pellat'nun, *L'Arabe Vivant. Mots Arabes Groupés d'Après le Sens et Vocabulaire Fondamental de l'Arabe Moderne*, Paris, 1952 (-1971) gibi çalışmalarıdır. Bkz. Bobzin, a.g.e., s. 14, 16, 19.

¹⁹Bkz. Bobzin, a.g.e., s. 120.

I. TARİHSEL OLARAK KELİME TÜRETİMİNDE SİSTEMATİK FAALİYETLER:

“Enevî döneminde ‘Ömer b. ‘Abdulazîz (99-101/717-720)’in emri ile İbn Mâserceveyhi’nin *ehren el-Kas* adıyla bir tıp kitabını Arapça’ya çevirmesi çok erken zamanlardan itibaren çeviri işinin sistemli olarak yürütüldüğünü göstermektedir.”²⁰

Abbâsî döneminde çeviri konusunda ‘Abdullah b. el-Mukaffâ (ö. 142/ 762), Yahyâ b. el-Batrîk (h. 4. yy./m. 10. yy.), Yuhannâ b. Mâseveyhi (ö. 243/ 857), Kust b. Lûkâ el-Ba‘lebekî (ö. 300/913) önemli kişilerdir. Bu kişiler yaptıkları çevirilerde terimlere karşılıklar bularak, Arapça’da sistematik kelime türetim yolunu başlatan öncülerdir. Abbâsî döneminin çeviri alanındaki tartışmasız duayeni Huneyn b. İshâk el-‘İbâdî (Johannitus) (ö. 260/873), oğlu İshâk b. Huneyn, yeğeni Hubeyş b. el-A‘sam’ın da terimlere karşılık bulma işindeki payları göz ardı edilemez. Huneyn ve medresesi, Yunanca, Süryânîce ve Farsça bilim ve tıp terimlerini bazen tercüme; bazen iştikâk yoluyla Arapça’ya aktarmışlardır. Mecâza ve teşbihe de başvurmuşlardır.”²¹

“Huneyn ve çalışma arkadaşlarının ve 4./10. yüzyılın başlarındaki diğer çevirmenlerin yakaladığı yüksek çeviri tekniği düzeyini ve filolojik kusursuzluğu, hâmilelerin gösterdiği cömertlikle açıklamak gerekir. Çevirmenlerin bilimsel söylem için geliştirdiği kelime hazinesi ve Arapça üslûp günümüze kadar standart kalmıştır.”²²

“Harran (Hellenopolis)’da süregelen çeviri faaliyetleri, Sâbit b. Kurra (ö. 288/901),²³ Astronom el-Battânî gibi bilim adamlarının faaliyetleri de önemlidir.”²⁴ Bu arada Kindî (ö. 252/867) ve Harizmî (ö. 232/846)’nin çalışmaları da kayda değer niteliktedir. “Kindî bazı Yunanca kelimelerin Arapça-laştırılmasında Yunanca kökeni esas almıştır. Kindî, *hulê* kelimesinin tercümesi olarak *tıyn=çamur parçası* terimini benimsemiştir. Böylece o, mütercimler tarafından heyula olarak Arapçalaştırılan kelimenin asıl karşılığını koymak istemiştir. İshâk b. Huneyn de onun etkisinde kalmış olacak ki, *Fî’n-Nefs* kitabının tercümesinde *heyula*’ya karşılık olarak kısmen *tıyne*, bir çok yerde de *heyula* kelimesini kullanmıştır.”²⁵

²⁰er-Rûbî, a.g.m., s. 119. Emevîler dönemi (41-132/661-750)’nde ‘Abdülmelik b. Mervân (ö. 86/705)’in Arapça’yı resmî dil olarak kabulü, Arapça’nın tarihinde önemli dönemeçlerden biri olarak kabul edilmektedir. “Onun zamanına kadar divandaki defterler Suriye ve Mısır’da Rumca, İran’da Farsça olarak tutulmuştur. Bu hususta ilk teşebbüs Haccâc (ö. 95/714)’in vâli olarak bulunduğu Kûfe’de yapılmış, bundan kısa bir süre sonra ‘Abdülmelik Şam’da da hesapların Arapça olarak tutulmasını emretmiştir.” Nizamettin Parlak, “Emevîler Döneminde Sanat, Şiir ve Edebiyat”, *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, İlahiyat, Ankara, 2003, s. 93.

²¹er-Rûbî, a.g.m., s. 121, 122.

²²Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce, Arapça Kültür; Bağdat’ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbâsî Toplumuna*, çev. Lütü Şimşek, Kitap, İstanbul, 2003, s. 138. Gutas, a.g.e. s. 208’deki bilgilere göre; bütün safhalarıyla birlikte çevirilerde kullanılan dilin değerlendirilişi ve bilimsel Arapça’nın gelişimi için bkz. Endress, *GAP: Grundriss der Arabischen Philologie*, III, 323. Çeviri yazını temelinde, mantık, felsefe, astronomi ve tıp gibi belirli alanlarda Arapça’daki teknik terminolojinin gelişimine ilişkin çalışmalar D. Jacquart, *La formation du vocabulaire scientifique et intellectuel dans le monde arabe [Études sur le Vocabulaire Intellectuel du Moyen Age VII]*, Tu-rnhout, Brepols 1994’te toplanmıştır. Bkz. *GALex: G. Endress ve D. Gutas, A greek and Arabic Lexion*, özellikle I. fasikül, kaynaklara giriş ve listesi.

²³Huneyn b. İshâk’tan sonra tercümelemlerin kontrol ve tahsis işini Sâbit b. Kurra yürütmüştür. Mustafa Demirci, *Beytül-Hikme*, İnsan, İstanbul, 1996, s. 113.

²⁴er-Rûbî, a.g.m., s. 119.

²⁵Abdurrahman Bedevî, *Batı Düşüncesinin Oluşumunda İslâm’ın Rolü*, çev. Muharrem Tan, İz, İstanbul, 2002, s. 179.

Milâdî 9. yüzyılda el-Mansûr, er-Reşîd ve el-Me'mûn döneminde pek çok bilim adamı Yunanca, Süryânîce ve Farsça'dan çeviri yapmıştır. Beytü'l-Hikme bir tercüme bürosu olarak çalışmış ve bu dönemde pek çok yeni kavrama Arapça karşılık bulunmuştur.²⁶ "Söz konusu tercüme faaliyetinde Yunan politeizmi ve antropomorfist tanrı anlayışı içinde doğan bir felsefi sistemin tercümesi yapılırken kavramlaştırmanın nasıl olacağı en önemli problem olarak görülmüştür. Matematik, astronomi, tıp vb. ilimlerdeki teknik terimlerin, Arapça'ya aktarılması da başka bir problem olmuştur."²⁷

Geçmişte, Arapça kelime ve terimlerle ilgili pek çok kitap kaleme alınmıştır. "İbn Nedîm'in *el-Fihrist*'i Hârizmî'nin teknik terimler sözlüğü *Mefâtihu'l-'Ulûm*'u, Nevevî'nin *Tehzîbu'l-Esmâ' ve'l-Lugât*'ı, Curcânî'nin *et-Ta'rîfât*'ı, et-Tehânevî'nin *el-Keşşâf fî Istulâhâtı'l-Funûn*'u ve Ebû'l-Bakâ'nın *el-Külliyât*'ı bunlardan birkaçıdır."²⁸ Günümüzde terim sözlükleri ile ilgili çalışmalar büyük organizasyonlar tarafından gerçekleştirilmektedir.²⁹

Modern çağda Arapça'daki yeni kelimeler iki dönem hâlinde incelen-melidir. İlk dönem resmî kuruluşlar öncesi dönemdir. İkinci dönem ise 20. yüzyıldan itibaren resmî kuruluşların türetim yaptığı dönemdir.³⁰

İlk dönemde kişilerin türettikleri kelimelerden çoğu benimsenmemiştir. Kimi zaman Arap kültür çevrelerinde haksız yere ilk döneme âit kelimeler, çeşitli kurumlara mâl edilmiştir. Gerçekten ilk döneme âit bazı uydurma kelimeler son derece gülünçtür. Sandviç anlamında uydurulmuş olan *الْمَشْطُورُ وَ بَيْنَهُمَا كَامِخٌ* 'iki dilimli ortası turşulu' kelimesi bunun tipik bir örneğini oluşturur.³¹ Dil kurumlarında ise daha profesyonelce kelime türetimine gidilmiş, kurumların türettiği kelimelerden halkın kulağına güzel gelenler zamanla yerleşmiştir. Vâfî, "Uydurulmuş kelime fırlatılmış bir taş gibi benzer, artık bu kelimeyi tedâvüle sokan ilk elin onun üzerinde bir müdâhale şansı kalma-mıştır." demektedir.³² Bu anlamda 'zaman' [uydurma kelimelerin ayıklanmasında] ve terim birliğinin sağlanmasında en iyi ilâç olmuştur.³³ Örneğin astro-nomi terimi için önceleri tercüme yoluyla *الأسطرونوميا* kelimesi kullanılırken yaklaşık bir asır sonra *الهَيْئَةُ* kelimesi, ve bunun yanında *الفلك* kelimesi kullanılmaya başlamıştır. Nihayet *felek* kelimesi diğer kelimeleri yok etmiştir.³⁴ Arapça'da telefon kelimesinin geçirdiği târihî süreç de çok ilginçtir. Telefon anlamında *تَلْفُونَ, تَلْفُون, تَلْفُون, تَلْفُون, تَلْفُون, تَلْفُون, تَلْفُون, تَلْفُون, تَلْفُون, تَلْفُون* gibi çok farklı bir yığın kelime uydurulmuş, bunlardan sadece *تَلْفُونَ* ve *هَاتِفٌ* tutunmuş, diğerleri ise kaybolmuştur.³⁵

²⁶Beytü'l-Hikme âlimlerinin çalışmaları için bkz. Demirci, a.g.e., s. 115-135.

²⁷Demirci, a.g.e., s. 114.

²⁸Muhammed Rızâ eş-Şebîbî, "Turâsunâ'l-Kadîm mine'l-Mustalahât", *Me-celletu Mecma'i'l-Lugati'l-'Arabiyye*, sayı: 14, Kahire, 1962, s. 54.

²⁹Bkz. M. F. el-Hicâzî, "Sözlük Yapımında Modern Akımlar", çev. A. Kazım Ürün, *Nüşha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı: 8, Ankara, 2003, s. 168.

³⁰Bu konuda bkz. İbrâhîm Medkûr, *Mecma'u'l-Lugati'l-'Arabiyye fî Selâsine 'Âmen*, Kahire, ts. s. 14, 15, 16, 58.

³¹İbrâhîm Medkûr, a.g.e., s. 59.

³²Alî Abdulvâhid Vâfî, *İlmu'l-luga*, Dâru Nahdati Mısır, Kahire, ts., s. 283.

³³Bkz. er-Rûbî, a.g.m., s. 127.

³⁴Kuneybî, a.g.m., s. 87.

³⁵Kuneybî, a.g.m., s. 88; Telefonla ilgili süreç otomobil için de yaşanmıştır. Otomobile *ûtumubil, uturnubil, urmubil, utumubil, karrûsâ, lûtû, ûtâ, tâksi, kerhebâ, mâkînâ, hantûr, bustâ, kertâ*; hatta tercüme yoluyla el-

Kelime türetimi yapan kuruluşlardan biri “*el-Mecma’u’l-’ilmiyyu’l-’Arabî*”dir. Bu kurum 1919’da Dimeşk’te kurulmuş ve pek çok yeni kelimeye imza atmıştır.³⁶ “Kurumun aynı adla yayınlanan bir dergisi de vardır. Bu dergide pek çok bilim adamı edebî ve filolojik konularda makaleler yayımlamışlardır.”³⁷

“Mısır’da 1932’de kurulmuş olan *Mecma’u’l-Lugati’l-’Arabîyye*’nin de yeni kelime türetiminde önemli hizmetleri olmuştur.³⁸ Kahire dil kurumu, 1980’de yeni sözcüklerle ilgili *Mu’cemu Elfâzi’l-Hadâre*’yi yayınlamıştır.”³⁹ “Tunus’taki *el-Ma’hedu’l-Kavmî li ‘Ulûmi’t-Tenmiye*’nin bu konudaki faali-yetleri de yabana atılamaz. Bu kuruluş 1982’de 295 sayfalık *Mu’cemu’t-Tenmiyeti’l-Lugaviyye fi’l-Merhaleti’l-Ülâ mine’t-Ta’lîmi’s-Sânevi*’yi yayınlamıştır. 1947’de kurulmuş olan *el-Mecma’u’l-’İlmiyyu’l-’Irâkî*’nin ve Rabat’ta faaliyet sürdüren ve 1961’de kurulmuş olan *Mektebu Tensîki’t-Ta’rib*’in benzer çalışmaları yeni kelimelerin türetilmesinde etkili olmuştur.”⁴⁰ Ayrıca Birinci Faysal tarafından 1919’da Dimeşk’te kurulmuş olan Tıp Fakültesi bir dil kurumu gibi çalışarak pek çok Arapça tıp terimi türetmiştir.⁴¹ Mısır’da İsmâîl döneminde çıkan *el-Ya’sûb* adlı tıp dergisinin de tıp ve bilim terimlerinin Arapça’ya aktarılmasında payı vardır.⁴²

II. ARAPÇADA KELİME TÜRETİM YOLLARI:

A. BIÇIM MERKEZLİ TÜRETİM:

1-a-İştikâk: Geleneksel olarak sagîr, kebîr, ekber ve kubbâr olarak dört grupta değerlendirilmektedir.⁴³

i-İştikâk-ı sagîr (asgar-âm): Bir kelimenin ses ve harflerinin sırası korunarak farklı bir kalıba aktarılmasıdır. Ortaya çıkan kelime, kaynak kelime ile ortak bir anlam paydası içinde olur.⁴⁴ Arapça’daki türetim ağırlıklı olarak bu yöntemle yapılmaktadır.

ii-İştikâk-ı kebîr: Bir kelimenin harflerinde takdim-tehir yapılarak ortak bir anlam paydası içinde yeni bir kelimenin elde edilmesidir. Buna kalb-i lugavî adı da veri-

→

muteharrîk zâtîyyen bile denilmiştir. Bkz. eş-Şeyh Reşîd ‘Atıyye, *Mu’cemu ‘Atıyye*, Brezilya-Sanpaulo, 1944, s. 197.

³⁶Kuneybî, a.g.m., s. 97.

³⁷el-Emîr Mustafâ eş-Şihâbî, *el-Mustalahâtu’l-’İlmiyye fi’l-Lugati’l-’Arabîyye fi’l-Kadîm ve’l-Hadîs*, Matba’atu Mecma’il-Lugati’l-’Arabîyye, Dimeşk, 1409/1988, s. 63.

³⁸Mısır’da, Cumhuriyetin ilânından önce adı, *Mecma’u’l-Lugati’l-’Arabîyye’l-Meleki* olan kurumun faaliyetleri konusunda bkz. Şihâbî, a.g.e., s. 68-83.

³⁹Kuneybî, a.g.m., s. 102, 103, 104.

⁴⁰Bkz. Kuneybî, a.g.m., s. 106, 107, 109.

⁴¹Şihâbî, a.g.e., s. 65-67.

⁴²Şevkî Dayf, *el-Edebu’l-’Arabî el-Mu’âsir fi Mısır*, Dâru’l-Ma’ârif, Kahire, 7. baskı, ts., s. 33-34.

⁴³Türkiye’de, ‘Arapça’da kelime türetimi’ne özgü *kitap çalışması* olarak, İnci Koçak, *Arapça’nın Gelişme Yolları*, Ankara, 1982 ve Bayram Abdülkadir, *Arap Dilinde İştikâk* (basılmamış yüksek lisans tezi), DEÜ, 2002 dışında herhangi bir çalışmanın bulunduğunu tespit edemedik. Bizim bu makâlemiz ise iştikâk konusundaki kitap projemizin bir ön çalışması niteliğindedir.

⁴⁴Muhammed el-Antakî, *Dirâsâtu’n fi Fikhi’l-Luga*, Dâru’l-Şarki’l-’Arabî, Beyrut, ts., s. 332; Emîl Bedî Ya’kûb, *Fikhu’l-Lugati’l-’Arabîyye*, Beyrut, 1986, s. 188; Sa’îd el-Afgânî, *Fî Usûli’n-Nahv*, Matba’atu’l-Câmi’ati’s-Sûriyye, Dimeşk, 1376/1957, s. 123; Muhammed ‘Abdulkaksûd, *el-Esmâu’l-’Arabîyye fi’t-Tasrif*, Matba’atu’l-Emâne, Kahire, 1410/1989, I, 146; Mehdi el-Mahzûmî, *el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî A’mâlu ve Menhecuhu*, Dâru’r-Râid el-’Arabî, Beyrut, ts., s. 92; Mes’ûd Bûbû, *Fî Fikhi’l-Lugati’l-’Arabîyye*, Dimeşk, 1994-1995, s. 104, 105; Hulusi Kılıç, “İştikâk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2001, XXIII, 439.

lir.⁴⁵ Bu tür iştikâk genelde üçlü kelimelerde görülür. **جَدَبَ** ve **جَبَدَ** (çekti); **جَشَّ** ve **جَشَّ** (kırdı) gibi. Harflerin yerlerinin değişmesi ile yeni kelime kombinasyonlarının ortaya çıktığını gösteren Halîl b. Ahmed (ö. 175/791) olmuştur; fakat o, bunu bir iştikâk yolu olarak görmemiştir. Öğrencisi Sîbeveyhi de hocasının yolundan gitmiş ve **جَدَبَ** ve **جَبَدَ** gibi fiillerin ortak bir kaynaktan türemesinin söz konusu olmadığını ve bunlardan birinin asıl, diğerinin fer kabul edilemeyeceğini belirtmiştir.⁴⁶

İbn Cinnî (ö. 392/1001)'nin ortaya attığı⁴⁷ büyük iştikâk nazariyesine gö-re;⁴⁸ kelimedeki harflerin sırasının değiştirilmesi ile yeni kelimeler türetil-mektedir. İbn Cinnî bu teoriyi iştikâk-ı ekber diye anmış, sonraki dilciler buna iştikâk-ı kebîr demişlerdir.⁴⁹

iii-İştikâk-ı ekber: Bir kelimenin harflerinden biri değiştirilerek yeni bir kelimenin elde edilmesidir. Yeni kelime değişime uğramamış harfler açısından kaynak kelime ile tam bir ortaklık, değişmiş harfleri açısından ise mahreç ve/veya sıfat ortaklığı içindedir. İki kelime ortak bir anlam paydasında da birleşirler. Buna ibdâl de denir.⁵⁰

İbn Cinnî'nin iştikâk-ı ekber dediği olgu sonraki dilcilerce kebîr olarak anıldığı gibi, onun tesâkub dediği olgu da Sekkâkî (ö. 626/1229) ve hocası Hâtimî tarafından literatüre iştikâk-ı ekber adı ile sokulmuştur.⁵¹ Buna göre **فَلَعَفَلَقَ** fiilleri *yarmak*; **قَطَفَ قَطَعَ** fiilleri *kesmek* anlamında birleşirler. Üçüncü harf kelimelerdeki ortak anlamı her kelimeye özgü bir nüansla sınırlar.⁵²

Kebîr ve ekber iştikâkın bu gün de yandaşları ve karşıtları vardır. "İbrâhîm Enîs gibi dilciler İbn Cinnî'nin teorisini eleştirmişlerdir".⁵³ Kaldı ki, İbn Cinnî de bu teorisinin bütün dile tatbikinin zor olduğunu söylemiştir.⁵⁴ İştikâk-ı ekbere gelenekte Halîl, Sîbeveyhi, Ebû Alî el-Fârisî (ö. 377/987) dikkat çekmiş, fakat onlar sadece kelimelerdeki ses anlam ilişkisi üzerinde durmuşlar ve bu olgu İbn Cinnî'ye kadar bir iştikâk çeşidi olarak anılmamıştır.

iv-İştikâk-ı kubbâr (naht): Bir veya daha çok harfleri düşürülerek iki veya daha çok kelimenin lâfız ve anlam uygunluğu içinde yeni bir kelime oluşturmak üzere bir-

⁴⁵Antakî, a.g.e., s. 332; el-Afgânî, a.g.e., s. 123; 'Abdulgaksûd, a.g.e., I, 147; el-Mahzûmî, a.g.e., s. 91; Bûbû, *Fî Fıkh*, s. 108; Kılıç, a.g.mad., *DİA*, XXIII, 440.

⁴⁶Sîbeveyhi, a.g.e., II, 280.

⁴⁷Bkz. Huseyn Vâlî, "Sebîlu'l-İştikâk beyne's-Semâ' ve'l-Kiyâs", *Mecelletu Mecma'i'l-Lugati'l-'Arabiyye el-Meleki*, c. II, Kahire, Mayıs-1935, s. 200.

⁴⁸Büyük iştikâk nazariyesini doğrudan işleyen belli başlı kitaplar şunlardır: Ahmed Fâris eş-Şidyâk, *Sirru'l-Leyâl fi'l-Kalb ve'l-İbdâl*; el-Eb Anistas Marî el-Kermelî, *Nuşû'u'l-Lugati'l-'Arabiyye ve Numuvvuhâ ve İktihâluhâ*, Kahire, 1938; el-Eb Mermerci ed-Dominikî, *el-Mu'cemiyetu'l-'Arabiyye fi Dav'is-Sunâiyeti's-Sâmiyye*; 'Abdullâh el-'Alayilî, *Mukaddimetun li Dirâseti Lugati'l-'Arab*; Corci Zeydân, *el-Felsefetu'l-Lugaviyye ve Elfâzu'l-'Arabiyye*, Kahire, 1904; amlf., *El-Lugatu'l-'Arabiyye Kâin Hay*; Tâhir el-Cezâiri, *el-Kâfi fi'l-Luga*; 'Abdulkâdir el-Magribî, *el-İştikâk ve't-Ta'rib*; Butrus el-Bustânî, *Mu'cemu'l-Bustân* (önsöz). Ayrıca, Abdurrahman W. H., *The Role of Derivation in the Process of Neologisation in Modern Arabic*, unpublished ph.D. University of London, 1981.

⁴⁹İbn Cinnî, *el-Hasâis*, nşr. M. Ali en-Neccâr, Kahire, 1952-56, I, 44, 46.

⁵⁰Antakî, a.g.e., s. 336; el-Afgânî, a.g.e., s. 123; Bûbû, *Fî Fıkh*, s. 114; Kılıç, a.g.mad., *DİA*, XXIII, 440.

⁵¹el-Mahzûmî, a.g.e., s. 94; 'Abdulgaksûd, a.g.e., I, 149.

⁵²el-Mahzûmî, a.g.e., s. 93.

⁵³Mes'ûd Bûbû, *Fî Fıkh*, s. 110-11.

⁵⁴Bkz. İbn Cinnî, a.g.e., II, 135.

birlerine katılmasıdır.⁵⁵ Gelenekte nahtın semâî olduğu konusunda ihtilâf yoktur. Mısır dil kurumu ise zaruret durumlarında bir türet-me şekli olarak nahta başvurulabileceği kararını almıştır.⁵⁶ Naht aslında bir 'kısaltma' işlemidir ve buna batı dillerinde de rastlanmaktadır. İngilizce'de *breakfast* ve *lunch* kelimelerinden *brunch* bu şekilde türetilmiştir.⁵⁷

1-b-İştikâkın yapıldığı materyal:

i-Ses Yansımaları: İbn Cinnî'nin özellikle tesâkub görüşü bazı araştırmacıları dilin ses taklidi yoluyla çıktığı düşüncesine götürmüş ve bu, dilcilerin *sünâiyye teorisi* adında bir teori geliştirmelerinde etkili olmuştur.⁵⁸ Bu teoriye göre Arapça'da kelimeler ikili köklere dayanmaktadır, kelimedeki üçüncü harf ise sonradan eklenmiştir. Bu harfin, anlamı çeşitlendirici işlevi vardır.⁵⁹

Bu görüş yanlılarına göre "Birinci ve ikinci harfi aynı olan üçlü kalıpların anlamları arasındaki bağ (ittisâl), kökteki iki harf ses yansıması ise geçerlidir. Ama bu kök ses yansıması değilse bir anlam bağının olması gerekmez. Doğal sesler tek hecedir Örneğin حُ fiilinde kök hece nundur ve tınlama sesini yan-sıtır. Râ, Arapça'da kelime sâkinle başlayamadığı için getirilmiş bir sestir."⁶⁰

Kelimelerin, ifâde ettikleri olgu ve olayların seslerini hatırlatması Arapça'nın önemli bir özelliği olarak görülmüştür. Arapça'daki pek çok kelimedede sesin anlama uygun olduğu görülmektedir. Arapça'da ses anlam uygunluğu ile ilgili izahlar dil geleneğinde harflerin sıfatlarına dayandırılmıştır. Örneğin "شَدَّ الحبل" 'ipe düğüm attı' anlamındaki *şedde* fiilindeki ses-anlam uyumu "Fiilde şîn harfinin tefeşşî sıfatı ipin düğüm atılmadan önceki ilk çekilme sesini vermektedir. Bu sestem sonra düğümün sağlamlaştırıldığını ifade etmek üzere şînden daha kuvvetli bir harf olan dâl harfi kullanılmıştır. Dâl harfinin şeddelenmesi ile elde edilen kuvvetli ses, düğümün zihinlerde canlandırılmasını sağlamaktadır."⁶¹ şeklinde açıklanmıştır.

Arapça'daki ses yansımaları fiillerin çoğu hâricî seslerin taklidi, bir kısmı ise içgüdü tepkisi olarak ifade edilen tâbi seslerdir.⁶² Türkçe'de kapalı tek hecelere dayanan, türetim ve ikilemeleri yapılabilen *çat*, *pat* gibi kelimelerin sonek olarak fiilleştirildikleri ya da isimleştirildikleri görülmektedir.⁶³ Arapça'daki ses yansımaları ise çoğunlukla ted'îf ve teşdîd yoluyla fiil ve isim formuna aktarılmaktadır. Örneğin iki taşın birbirine vurulmasından çıkan ses *sak* sesi ile ifâde edilmiş ve bu ses teşdîd/son sesin ikizleştirilmesi ile *sakke* 'tokuşturdu' fiili; mırıldanmayı ifâde eden *hem* sesi,

⁵⁵ el-Afgânî, a.g.e., s. 125; Bûbû, *Fi Fıkh*, s. 120. Naht konusunda ayrıntılı bir çalışma için bkz. Yakup Civelek, "Arap Dilinde Naht ve Kelime Türetmede Naht Yönteminin Kullanımı", *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı: 10, Ankara, 2003, s. 97-118.

⁵⁶ Şihâbî, a.g.e., s. 17.

⁵⁷ V. Hamd 'Abdurrahmân, "el-Luga ve Vad'u'l-Mustalahi'l-Cedîd", *el-Lisâ-nu'l-'Arabî*, c. XIX, sayı: 1, Mektebu Tensiki't-Ta'rib, Rabat, 1402/1982, s. 68.

⁵⁸ Bûbû, *Fi Fıkh*, s. 119.

⁵⁹ Ahmet Bulut, *Arap Dili Araştırmaları I, Sesler Lugavî İbdâl İlk Sığa Meselesi Terkihi İştikâkın Sınırı*, Alfa, İstanbul, 2000, s. 100-101.

⁶⁰ İbrâhîm Hamrûş, "Fi'l-İştikâki'l-Kebîr", *Mecelletu Mecma'î'l-Lugati'l-'A-rabiyye*, c. II, Kahire, 1936, s. 253.

⁶¹ İbn Cinnî, a.g.e., II, 163.

⁶² Abdussabûr Şâhîn, *Fi't-Tatavvuri'l-lugavî*, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1405/1985, s. 71; Ayrıca bkz. Bulut, a.g.e. s. 103.

⁶³ Hamza Zülfi-kâr, *Türkçe'de Ses Yansımaları Kelimeler*, TDK, s. 92, 93, 94.

tirilmesi ile *sakke* 'tokuşturdu' fiili; mırıldanmayı ifâde eden *hem* sesi, ted'îf/yineleme yoluyla *hemheme* 'mırıldanmak' fiili elde edilmiştir.⁶⁴

Arapça'da ses-anlam bağlantısı ön plâna çıkmış ve her zaman hareketlilik ve titreme ifade eden *فَعْلَان* kalıbı gibi kalıplarda kullanılan kelimelerin de çoğu kere *عَلِيَان* 'fokurdamak' gibi çeşitli tabiat seslerinden alındığı görülmektedir. Aynı şekilde *فَعِيل* ve *فَعَال* kalıplarındaki *نَهِيَق* 'anırma', *صَهِيل* 'kişneme', *نَبَاح* 'havlama' gibi kelimeler⁶⁵ hayvan seslerinin taklit edilmesiyle türetilmiştir. Araplar hayvan seslerini taklitte bazı nüansları yakalayacak kadar da iyi gözlemde bulunmuşlardır. Örneğin çekirge aralıksız öttüğünden çekirge sesini *صَرَ* fiili ile ifâde etmişler, şahin ise kesik kesik ses çıkardığından şahin sesi için *صَرَصَرَ* fiilini kullanmışlardır.⁶⁶ Araplar hayvan sesi dışındaki diğer seslerin taklidinde de aynı başarıyı yakalamışlardır. Bu anlamda İ. Hakkı Sezer'in *suda yüzdü* anlamındaki *سَبَّحَ* fiiline ilişkin yorumu ilginçtir: "Fiil-deki *س* yüzerken çıkan su sesini, *ب* su yutan, boğulacak gibi olan insanın boğaz sesini ve *ح* boğulmaktan kurtulmayı ve nefesi ifâde etmektedir."⁶⁷

Arapça'da bazen naht yoluyla iki sesin birleştirildiği de görülmektedir. Örneğin *صَهَل* 'kişnedi' fiili ile *صَلَقَ* 'yaygarayı bastı' fiilleri *الصَّهْصَلَق* kelimesinde birleştirilerek 'yaygara' ve 'at kişnemesi'ni kapsayan bir ses elde edilmiştir.⁶⁸

ii-Cins isimler ve özel isimlerden fiil türetme: Günümüzde Arapça'da nesne adları ve özel isimlerden kıyâsî olarak⁶⁹ kelime türetme yoluna başvurulmuştur. *عَزَّ* kelimesinden *عَوَزَ* ve *تَعَوَزَ* bu yolla türetilmişlerdir.⁷⁰ Tarih boyunca sayılardan (*وَحْدَ* 'birledi'), zaman bildiren adlardan (*أَخْرَفَ* 'sonbahara erişti'), nesne adlarından (*أَذْنَهُ* 'kulağına vurdu'), edatlardan (*سَوَّفَ* 'erteledi') gibi çeşitli kelimeler türetilmiştir.⁷¹

Modern Avrupa dillerinde antonomasia 'özel isimlerden türetim', akronim ile beraber en temel türetim yolu olarak kabul edilmektedir. Bu yolla favori (kıl) anlamında Amerikalı general Ambrance E. Burnsides'in adından, heceler yerlerinde değişim yapılarak *sideburns* kelimesi; Vandal halkının adından 'bir ülkeyi yıkmak' anlamında *vandalism* kelimesi elde edilmiştir.⁷² Arapça'da da antonomasia şeklindeki türetime rastlanmaktadır. *طَفِيلِي* 'asalak' den *طَفِيل* 'asalak oldu' ve *مُتَطَفِّل* 'asalak-

⁶⁴Muvaffakuddîn İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 'Âlemu'l-Kutub-Mektebetu'l-Mutenebbî, Beyrut-Kahire, ts., IV, 34.

⁶⁵Bu ve diğer örnekler için bkz. Sîbeveyhi, a.g.e., II, 218.

⁶⁶İbn Cinnî, a.g.e., II, 152.

⁶⁷İsmail Hakkı Sezer, "Dillerin Farklılığı veya Âdemce'yi Çözebilir miyiz?", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kur'an ve Dil-Dilbilim ve Hermenötik Sempozyumu*, Erzurum, 2001, s. 237.

⁶⁸Bkz. Said el-Afgânî, a.g.e., s. 109; el-Antakî, a.g.e., s. 338.

⁶⁹Arap dil kurumu bu yöntemi zarûfî hallerde kıyâs yolu ile câiz görmüştür. Alî 'Abdulvâhid Vâfi, *Fıkhul-Luga*, Dâru Nahdati Mısır, Kahire, 1956, s. 174.

⁷⁰Ahmed Şefik el-Hatîb, "Menhecicyetu Vad'î'l-Mustalahâtî'l-İlmiyyeti'l-Cedîde ma'a Tercemetin li's-Sevâbik ve'l-Levâhiki'ş-Şâi'a", *el-Lisânu'l-'Arabî*, c. XIX, sayı: 1, Mektebu Tensîki't-Ta'rib, Rabat, 1982, s. 41.

⁷¹Abdullâh Efendî Emîn, "Bahsun fi 'İlmi'l-İştikâk", *Mecelletu Mecma'i'l-Lugati'l-'Arabiyyeti'l-Meleki*, c. I, Kahire, 1934, s. 386-383; el-Afgânî, a.g.e., s. 136-138. Ayrıca bkz. Salâhuddîn ez-Za'belâvî, "el-İştikâk", *et-Turâsu'l-'Arabî*, sayı: 9, Dimeşk, 1982, s. 37-61.

⁷²Nigel Rees, *Dictionary of Phrase & Fable*, Parragon Books, Londra, 1993, s. 296.

parazit⁷³ ve ‘aptal kadın’ anlamındaki هَبَّكَ bu yolla türetilmiştir. Kabile, millet ve din adlarından türetilmiş, نَصَّرَ ‘hıristiyanlaştırdı’, تَنْزَّرَ ‘Nizarlı oldu’ vb.⁷⁴ fiiller bu gruptadır.

2-Birleştirme: Bileşik bir kelimenin günlük dilde kullanılmaya başlaması, unsurlarının belirsizleştiğini göstermektedir. Farklı anlamda bir kelime ancak böyle doğmaktadır.⁷⁵ Bu tür kelimeler izâfet, terkîb-i mezcî, akronim gibi yollarla elde edilen kelimelerdir. İzâfet yoluyla حَدِيقَةُ زَهْرَةَ ‘bahçe bitkisi’, مَدْرَسَةُ بِنَاتٍ ‘kız okulu’ vb.⁷⁶ kelimeler türetilmiştir. Akronim aslında İngilizce’ye özgü bir türetim yoludur. İngilizce’de bu yolla Unesco, radar gibi kelimeler türetilmiştir.⁷⁷ Arapça’da menhûtu’l-budû’ olarak anılan akronime günümüzde az da olsa rastlanmaktadır.⁷⁸

3-Ek görünümlü kelimeler: Eklemeli dillerin etkisi ile Arapça’da geçmişte de bu tür kelimeler görülmüştür. Örneğin وَيَه daha çok bir küçültme eki olarak Basra’da kullanılmıştı. بَانَ ve اِن سonekleri de tarihsel olarak Arapça’da kullanılmış soneklere dendir.⁷⁹ نُورَانِي ve بُرَانِي gibi kimi ism-i mensûblarda görülen elif-nûn aslında Ârâmîce-Süryânîce bir ektir.⁸⁰ Özellikle Mısır ve Irak’ta Türkçe ‘-lı, -lık, -sız, -cı’ ekleri kullanılmıştır. عَرَبِي ‘arabacı’, مَكْتَبِي ‘öğrenci’ gibi.⁸¹ Günümüzde özellikle Yunanca asıllı kelimelerdeki önek ve sonekleri karşılama olgusu Arapça’da ek görünümlü birtakım kelimelerin kullanımını daha da artırmıştır.⁸² Ahmed Şefik el-Hatîb’in listesinde 150’si tıpla ilgili olmak üzere Arapça’daki öneklerin sayısı 600 civarındadır. Oysa İngilizce’de bile önek sayısı 75 kadardır.⁸³ Bundan da anlaşılacağı gibi önek ve sonek olgusu Arapça için günümüzde vazgeçilmez bir dil gerçeğidir ve artık yabancı terimlerdeki ekler hemen her zaman aynı Arapça kelimelerle karşılanmaktadır. Örneğin *a* ve *an* önekleri Arapça’da her zaman لا ile, *Hyper* öneki فَرَط ile karşılanmaktadır. Portable ‘taşınabilir’ ve edible ‘yenilebilir’ vb. kelimelerdeki *able* ve *ible* sonekleri ise Arapça’da meçhul muzâri fiille karşılanma eğilimindedir.⁸⁴

⁷³Tufeyl’in Kûfe şehrinde düğün ve dâvet yemeklerinde davetli-davetsiz bu-lunan bir kişi olduğu söylenmektedir. Bkz. Reşide ‘Abdulhamîd el-Lekânî, *Elfâzu’l-Hayâtî’l-İctimâ’iyye fî Kitâbâtî’l-Câhuz Dirâsetun fî’t-Taavvuri’d-Delâli li’l-Arabiyye, Dâru’l-Ma’rifeti’l-Câmi’iyye, İskenderiye, 1991, s. 67.*

⁷⁴el-Afgânî, a.g.e. s. 138.

⁷⁵J.V.Vendryes, a.g.e., 2001, s. 76.

⁷⁶Bkz. M. Ezzat, *Everybody’s English Advanced Grammar And Practice For Everday Talk, al-Alameya Press, Kahire, 1992, s. 37.*

⁷⁷Akronim, çeşitli kelimelerin ilk harflerinden oluşmuş kelimedir. Anzac: Australian and New Zealand Army Corps vb. Bkz. Rees, a.g.e., s. 3.

⁷⁸Örneğin حَرَكَةُ الْقَارِئَةِ الْإِسْلَامِيَّةِ ‘ten الحماس kelimesi akronim yolu ile türetilmiştir.

⁷⁹Şâhîn, a.g.e., s. 178.

⁸⁰Şâhîn, a.g.e., s. 201. -ânî eki Standart Arapça’da sınırlı bir kullanıma sâhipken, lehçelerde çok yaygınlaşmıştır. Bkz. Gregory Şarbatov, “Dirâsetun Mu-kârenetun li Ba’di Mezâyâ’l-İştikâk fi’l-Lugati’l-Arabiyyeti’l-Fushâ ve’l-Lehecât ve Lugati’l-Muhâtaba”, *Mecelletu Mecma’i’l-Lugati’l-Arabiyye*, sa-yı: 24, Kahire, 1414/1984, s. 171-172.

⁸¹Vâfi, *Fıkıh*, s. 145; Sadok Masliyah, “Four Turkish Suffixes in İraqi Arabic: -Lı, -Lık, -Sız, and -Çı”, *Journal of Semitic Studies*, XLI/2, Manchester, 1996, s. 292, 293.

⁸²Bkz. Şihâbî, a.g.e., s. 95-96. Ayrıca bkz. Şâmil Fahri, *Yahya, Arapça’nın Muhtelif Lehçelerinde Türkçe Unsurlar*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi (basılmamış doktora tezi), İstanbul, 1984, s. 33-38.

⁸³V. Hamd ‘Abdurrahmân, “Menhecıyyetu Vad’i’l-Mustalahâti’l-Cedîde fi’l-Mîzân”, *el-Lisânu’l-Arabî*, Mektebu Tensiki’t-Ta’rîb, sayı: 24, Rabat, s. 58.

⁸⁴el-Hatîb, “el-Menhecıyye”, s. 42. Hatîb yabancı dillerdeki önek ve son-eklerin Arapça karşılıklarını bir liste hâlinde vermektedir. Bkz. el-Hatîb, a.g.m., s. 43-65. Ayrıca bkz. Muhammed el-Mugnim, “Mes’eletu’s-Sevâbik ve’l-Levâhik ve Turuku Mu’âlecetihâ”, *el-Lisânu’l-Arabî*, Mektebu Tensiki’t-Ta’rîb, sayı: 24, Rabat, s. 95-102.

4-İtbâ' (ikileme-tekrar): Bir kelimenin te'kid ya da işbâ amacıyla aynı vezin ya da uyaktaki diğer bir kelime ile birlikte kullanılmasıdır.⁸⁵ Kimi it-bâlarda tâbi durumdaki ikinci kelimenin حَسَنَ بَسَنَ 'güzel mi güzel' örneğinde olduğu gibi bir anlamı yokken, قَسِيمٌ وَسِيمٌ 'boyu poslu' gibi kimi itbâlarda ise ikinci kelimenin bağımsız olarak bir anlamının olduğu görülmektedir.⁸⁶ Arapça'da bir kelime türetim yolu olarak değerlendirilebilecek olan itbâ, Türkçe'deki *ikileme* ve *tekrar* adlarıyla anılan olgu kadar işlek değildir.

5-Müsellesât ve Hareke değişimi: "Müsellesler, ister isim, ister fiil olsun kökte, vezinde ve harflerin tertibinde birbirlerine benzeyen; ancak fâe'l-fiil ve 'ayne'l-fiiller [1. ve 2. kök harfler]'inin harekesi farklı olan üç kelimedir. Bu üç kelimenin anlamlarının aynı ya da farklı olması müselles olarak anılmalarında etkili değildir."⁸⁷ Müselles konusunda ilk kitabı yazan Kutrub⁸⁸ (ö. 206/821), eserinde anlamları farklı müselles kelimelerden 32 tanesini kaydetmiştir. Süleymân b. İbrâhîm el-Âyid'e göre; müselleslerin Arapça'da var olma nedenleri ve işlevi şu şekilde sıralanabilir: "Aynı anlamın birden çok kalıpla ifâde edilmesi ile bir anlatım genişliği sağlanmaktadır. Müselles çeşitli nüansların ortaya konulmasına da yaramaktadır. Çünkü her ziyâde [hareke değişimi] sonuçta yeni bir anlamın doğması demektir. Arap kabilelerinin pek çok oluşu müsellesin tabii bir vaz' (türetim) şekli olarak ortaya çıkmasının en başlıca nedenidir."⁸⁹ Salâh Mehdî el-Fertûsî'nin yedi müselles kitap üzerinden gerçekleştirdiği sayıma göre; Arapça'da anlamları farklı müselleslerin sayısı 1708; bu kelimelerin da-yandıkları üçlü köklerin sayısı ise 852'dir.⁹⁰

Anlamları farklı müselleslere الكَرَّ 'kara', البِرَّ 'iyilik', البُرَّ 'buğday'⁹¹ örnek olarak verilebilir. القَرطاس, القَرطاس, القَرطاس 'kağıt' ise anlamları aynı olan müselles kelimelerdir.⁹² Bir kökte yapılan hareke değişimi ile yeni kelime elde etme bir türetim şekli olarak kabul edilebilirse de, teslisi her zaman bir türetim yolu olarak görmek mümkün değildir. Kelimedeki hareke değişiminden yeni bir kelimenin doğması olayı bile çoğu kez dil geleneğinde bir türetim yolu olmaktan çok, 'müştak kelimedeye meydana gelen ses değişimleri' kapsamında değerlendirilmiştir.⁹³ Buna göre بَطْرُ

⁸⁵es-Suyûtî, a.g.e., I, 414.

⁸⁶es-Suyûtî, a.g.e., I, 415, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen el-Ezdî (İbn Du-reyd), *Cemheretu'l-Luga*, Mektebetu'l-Musennâ, Bağdat, 1345, III, 429-430. Ayrıca bkz. Nevin Karabela, "Arap Dilinde İtbâ' ", *Ekev Akademi Dergisi*, sayı: 14, Ankara, Kış-2003, s. 229-236.

⁸⁷Mustafa Kılıçlı, *Arapça'da Müselles Lügatlar ve Müellifleri*, Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Erzurum, 1998, s. 16.

⁸⁸Kutrub'un el-Muselles'i için bkz. Muharrem Çelebi, *Hayatı, Eserleri ve Kitâb al-Azmina*, Erzurum, 1981, A.Ü. İslâmî İlimler Fakültesi, 71-78; Kılıçlı, a.g.e., 26-34.

⁸⁹Şemsüddîn Ebû 'Abdillâh b. Ebî'l-Feth el-Ba'î el-Hanbelî, *el-Muselles zû'l-Ma'nâ'l-Vâhid*, nşr. Abdülkerîm 'Avfî, Kuveyt, 1421/2000, s. 29, 30. Müsellesin çeşitleri için bkz. el-Ba'î, a.g.e., s. 33-41; Kılıçlı, a.g.e., 17-19.

⁹⁰Salâh Mehdî el-Fertûsî, *el-Muselles li'bni's-Sid el-Batalyevsî*, Bağdat, ts., s. 119. el-Fertûsî'nin bu istatistikî çalışmasında dayandığı müselles kitaplar ve yazarları şunlardır; Kutrub, *Kitâbu'l-Muselles*; el-Kazzâz, *Kitâbu'l-Muselles*; el-Batalyevsî, *Kitâbu'l-Muselles*; İbnu Mâlik, *Kitâbu İkmâli'l-İ'lâm bi Mu-sellesi'l-Kelâm*; eş-Şeyh Hasen Kuveyd el-Halîlî, *Kitâbu Neyli'l-Ereb fî Mu-sellesâti'l-'Arab*; eş-Şeyh 'Abdülbârî Necâ'l-Enbârî, *Kitâbu Nefhâi'l-Ekmâm fî Musellesi'l-Kelâm*; Ramazân Halâve'nin İbn Mâlik'in adı geçen kitabına yaptığı istidrâk çalışması.

⁹¹el-Fertûsî, a.g.e., s. 357-358.

⁹²el-Ba'î, a.g.e., s. 107.

ses değişimleri' kapsamında değerlendirilmiştir.⁹³ Buna göre بَطَرَ 'sevindi' fiili ile بَطْرٌ 'sevinçli' kelimeleri arasında bir türetim ilişkisi kurulmuştur.⁹⁴

Arap dil geleneğinde bir taraftan, müselles konusunda hareke değişiminin yeni anlamları belirlemesi düşüncesi, diğer taraftan لَطَمٌ ve لَدَمٌ gibi fiillerdeki konsonant durumundaki harflerin değişmesine bağlı olarak ortaya birtakım ayrıntı farklarının çıktığına dâir kabul, diğer bir ifâdeyle *sünâiyye teorisi* çağdaş anlamda sesbilimin kurucusu sayılan Nikolay S. Trubetskoy (1890-1938)'un terminolojisinde *ayırıcı sesbilimsel birim* olarak ifâdesini bulan *fonem* 'anlam belirleyici ses'⁹⁵ anlayışının ka-naatimizce primitif bir örneğini oluşturmaktadır.

Trubetskoy'a göre Almanca'da r-l karşıtlığı da ayırıcıdır. *Rand* 'kenar-kıyı', *land* ise 'ülke' anlamındadır. Aynı şekilde *führen* 'gitmek, sürmek; yönetmek, *föhlen* 'dokunmak, duymak' anlamlarındadır.⁹⁶

Tıpkı Almanca'da ya da Arapça'da olduğu gibi her dilde sonsuz denecek sayıda ve birbirinden çok ince farklar ile ayrılmış sesler bulunmaktadır. Fakat bütün bu ince ayrıntılı sesler bir dilde iki kelimenin anlamını birbirinden ayırmada kullanılmamaktadır. *Değiştirim* denilen işlemle bir dildeki *görevli*, *ayırıcı sesleri* bulmak mümkündür.⁹⁷ "Örneğin Türkçe'de sonsuz sayıdaki seslerin kümelenmiş olduğu /i.e.a.o.u/ vokalleri kelimelerin anlamını ayırt etmeye yaramaktadır. *Biz-bez-baz-boz-buz* kelimelerinde ayırıcı sesbilimsel birim sırasıyla /i/e/a/o/u/ vokalleridir."⁹⁸

Sonuç olarak, Türkçe'de *at'a ot, it'e et vermek* cümlesinde *t* konsonantıyla biten dört kelimenin fonem 'ayırıcı sesbilimsel birim'i sırasıyla *a, o, i* ve *e* vokalleridir. Biz bu kelimelerin arasında bir türetim ilişkisi kuramayız. En fazla Trubetskoy ve J. B. de Courtenay gibi dilbilimcilere uyararak bu kelimelerdeki vokallerin anlamı belirlediğini söyleyebiliriz. Buna benzer şekilde Arapça'da müselles kelimelerdeki anlam farklılaşması da *fonem teorisi* çerçevesinde değerlendirilmeli ve *teslis* bir türetim yolu olarak görülmemelidir.

6-Kısaltma (ihtisâr)-kelimeleri sembollerle karşılama (termîz) ve aşınma (teâkul): Sembollerle kelimeleri karşılama olgusu geçmişte de vardır. Hadis âlimlerinin rivâyet sîgasında yer alan أَخْبَرَنَا kelimesini أَنَا şeklinde ifâde etmeleri; Hz. Peygamber'e salât ve selâm ifâdesinin رَضِيَ اللهُ عَنْهُ, رَحِمَهُ اللهُ, تَعَالَى اللهُ عَنْهُ; ص ya da صَلِّمْ عَلَيْهِ ve اَلْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ kelimelerinin sırasıyla اِه ve اَلْحَمْدُ şeklinde karşılama

⁹³Bkz. es-Suyûtî, a.g.e., I, 348.

⁹⁴el-Afgânî, a.g.e., s. 142.

⁹⁵Modern anlamı ile *fonem* terimi ve ana hatları ile fonem teorisi Polonya asıllı bir Rus bilgini olan Courtenay tarafından 1894 yılında ileri sürülmüştür. Fakat fonem teorisinin açık seçik ortaya atılışı 1928 yılında Lahey'de toplanmış olan "Uluslar arası Birinci Lengüistik Kongresi"nde olmuştur. Bkz. Özcan Başkan, *Lengüistik Metodu*, Multilingual, İstanbul, 2003, s. 94. Fonolojiyi ilk defa bu kongrede *Önerme 22* bildiriyle tanıtanlar R. Jakobson, S. Karcevsky, N. S. Trubetskoy'dur. Bkz. Süheyla Bayrav, *Yapısal Dilbilimi*, Multilingual, İstanbul, 1998, s. 94-96.

⁹⁶Berke Vardar, "Nikolay S. Trubetskoy", [Yirminci Yüzyıl Dilbilimi Kuramcılardan Seçmeler (Çeviri ve sunuşlar Berke Vardar yönetiminde Ö. Demircan vd.), Multilingual, İstanbul, 1999] kitabı içinde, s. 99-100.

⁹⁷Bkz. Süheyla Bayrav, a.g.e. s. 94-96.

⁹⁸Özcan Başkan, a.g.e., s. 91.

buna örnek verilebilir.⁹⁹ Günümüzde kısaltma ve sembollerin kullanımı artmıştır. Bu konuda Ürdün Dil Kurumu bir çalışma da gerçekleştirmiştir.¹⁰⁰

Terhîm de bir kısaltma şekli kabul edilebilir. Terhîm yoluyla yeni bir kelime türetildiği söylenemezse de kelime bazen o kadar kısaltılmaktadır ki *يَا حَارِثَ* den *يَا حَارِ* örneğinde olduğu gibi ortaya çıkan şekil yeni bir kelime hissini uyandırmaktadır. “Bu uygulama fasih dilde genelde Tay lehçesine dayandırılır. Bugün Modern Mısır lehçesinde vakıfta kelimelerin son sesinin düşüşü terhîm olgusunu hatırlatmaktadır.”¹⁰¹

Aşınma da bir tür kısaltmadır; bunu, kelimenin formundaki değişim sonu-cu olduğundan *eksiltiden* ayırmak gerekir. Arapça'da *bâ* edatı Süryânîce'de lokatif işlevi de olan *ev* anlamındaki *تَيْت* ten aşınarak *ب* şeklini almıştır.¹⁰²

7-Taglîb (Paydaşlama): Arapça'da benzer iki kelime tesniye yapılarak bir kelime gibi kullanılabilir. *قَمْرَانِ* ‘Güneş ve Ay; *أَبَوَانِ* ‘ana ve baba’ vb.

B. ANLAM MERKEZLİ TÜRETİM:

1-Mecâz: Arapça tarih boyunca pek çok yeni kavramın elde edilmesinde mecâzdan yararlanmıştır. Geleneksel olarak mecâzın tanımı ve kapsamı hakkında farklı görüşler ortaya konulmuş, zaman içinde bu kavram netleşmiştir. Gramer alanında Ebû ‘Ubeyde (ö. 210/825) mecâz kelimesini ilk kullanan kişidir. Ebû ‘Ubeyde mecâzı sözün açıklaması ve yorumu anlamında kullanmıştır. Ondaki iki yüz sene sonra eş-Şerîf er-Radî (ö. 406/ 1016) mecâzı müşebbeh ve müşebbeh bihin bulunduğu; fakat teşbîh edatının olmadığı teşbîhler için bir ad olarak görmüştür.¹⁰³ Kelimenin yeni bir anlam kazanıp giderek mevcut diğer anlamları silmesi şeklinde gerçekleşen mecâza dilciler arasında *mecâz-ı râcîh* ya da *menkûl* adı da verilmiştir.¹⁰⁴

Mecâz; kinâye ve istiâre gibi anlam değişimleri grubuna giren bir dil olgusudur. Mecâzda iki kelime arasında *alâka* (*ilgi-bitişiklik*) esas alınarak yeni bir kavram elde edilmektedir. İstiâre yoluyla türetilen kelimelerde ise iki kavram arasındaki *benzerlik* çıkış noktasıdır.

Kelime türetimi açısından bu ilgilerin en başta gelenlerinden biri olan *parça-bütün ilgisi*, terim olarak *ziker-i cüz irâde-i kül* olarak anılmıştır. Bu noktada dilciler özel bazı kayıtlar ileri sürmüşler ve gelişigüzel her parçanın bütününe ad olamayacağını belirtmişlerdir. “Bütün ile özel bir bağı olan parça, bütününe ad olabilmektedir. Örneğin *الرَّقِيبَةُ* ve *الرَّأْسُ* boyun ve baş demekken köle anlamına aktarılmışlardır. *El* anlamındaki *الْيَدُ* insanı belirtmek üzere kullanılmamıştır. Çünkü her insanın eli olmayabilir; fakat boynu ya da başı olmayan bir insan düşünülemez. İlk bakışta *العَيْنُ* kelimesinin göz anlamından ca-sus anlamına aktarılması bu açıklamaya ters düşüyor gibi görünse de buradaki ilgi, gözün insanın ayrılmaz bir parçası olması ile değil,

⁹⁹İbrâhîm es-Sâmerrâî, “el-Muhtasarât ve'r-Rumûz fi't-Turâsi'l-'Arabî”, *Mecelletu Mecma'i'l-Lugati'l-'Arabiyyeti'l-Urdunî*, sayı: 32, Ürdün, 1407/ 1987, s. 107, 108, 110.

¹⁰⁰Bu çalışma Ahmed Sa'îdân, Meşrû'i Mecma'i'l-lugati'l-'Arabiyyeti'l-Urdunî li'r-Rumûzi'l-'İlmiyyeti'l-'Arabiyye, Amman, 1985.

¹⁰¹Vâfi, *İlm*, s. 304; örneğin Modern Mısır lehçesinde vakıfta *أنت يا ولد* yerine *أنت يا ولد* denilmektedir. Vâfi, a.yer.

¹⁰²Abdussabûr Şâhin, a.g.e., s. 76. İngilizce'deki *if* edatının Anglosaksonca'da *give* fiiline dayanması da benzer bir aşınma örneğidir. Şâhin, a.g.e., s. 74.

¹⁰³Muhammed el-Hadır Huseyn, “el-Mecâz ve'n-Nakl ve Eseruhâ fi Hayâti'l-Lugati'l-'Arabiyye”, *Mecelletu Mecma'il-Lugati'l-'Arabiyyeti'l-Meleki*, sayı: 1, Kahire, 1353/1934, s. 292.

¹⁰⁴el-Hadır Huseyn, a.g.m., s. 296.

de buradaki ilgi, gözün insanın ayrılmaz bir parçası olması ile değil, insanın casusluk yaparken kontrol görevini gözü olmadan yapamaması ile kurulmuştur.¹⁰⁵

Modern dilbilimde anlam daralması ve anlam genişlemesi adları ile anılan olguları da mecâzın kapsamı altında görmek gerekir.¹⁰⁶ “Örneğin **دَابَّة** kelimesi, yeryüzünde yürüyen her türlü canlı anlamında iken anlam daralmasına uğrayarak sadece dört ayaklı hayvanlar için kullanılmaya başlamıştır. “**بَأْس** ve **وَرْد** kelimeleri ise yukarıdaki kelimenin aksine anlam genişlemesine uğramışlardır. *Be’s savaşı* demekken *her türlü sıkıntı*; *verd, suya ulaşmak* demekken *her türlü varış* anlamını kazanmıştır.”¹⁰⁷

2-İstiâre: “İki kavram arasındaki bağıntı, istiârede nesnelerin *benzerliğine* dayanmaktadır. Anlamların benzerliği yoluyla ad aktarımı anlam değişimleri-nin en sık rastlanılanıdır. Dillerde özellikle bitkiler, hayvanlar araçlar birbirlerine ad alıp vermektedirler. Bu nedenle pek çok deniz canlısı köpek, gergedan, kedi, kaz, ördek kelimelerinin kullanımı ile elde edilmişlerdir.”¹⁰⁸ Örneğin istiâre yoluyla Arapça’da tilki anlamındaki **نَعْلَب** ‘orkide’ye, **النَّعْلَب** و **خَصِي** şeklinde ad olmuştur. ‘Bu şekilde birden çok anlama gelen kelimeler *müşterek* adı ile anılmaktadır. Müşterek temelde istiârelere dayanmaktadır.

Kuruluş kaynağını bedene ilişkin çeşitli parçalardan alan kavramlarla söyleyişler de birer istiâredir. Arapça’da ve diğer Sâmi dillerinde soyut kavramların, somut nesne ve olgulara bağlanarak adlandırılmasında da büyük ölçüde istiârelerden yararlanılmıştır. Bunun temel nedeni olarak eski Sâmililerin kuvvetli bir hayal gücüne sahip olmaları ve fizik ötesine hemen hemen hiç yer vermeyen bir akıl yapılarının olması gösterilmektedir.¹⁰⁹ İstiâre bir tür anlam kaymasıdır. “**أَفْن** devenin sütünün az olması anlamındayken, aklın kıt olması; **مَجْد** hayvanın midesinin yemle dolması anlamındayken insanın keremle dolup taşması anlamına istiâre yoluyla aktarılmıştır.”¹¹⁰

3-Kinâye: Mecâz kavramını nahiv alanında ilk kullanma onurunu yakalamış olan Ebû ‘Ubeyde kinâye kavramını da retorik açıdan ilk ele alma pâyesine erişen kişidir. Onun kinâye denilince anladığı şey “anlamı, sözdizimi ya da bağlamdan çıkartılan ve cümlede adı açıkça belirtilmemiş her şeydir.”¹¹¹ Hatta Ebû ‘Ubeyde iltifatı da kinâye adıyla anmıştır.¹¹²

Kinâye konusunda anlamlı ve tutarlı tanımı belki de ilk kez ‘Abdulkâhîr el-Curcânî (ö. 392/1002) yapmıştır. es-Sekkâkî bunu daha da geliştirmiş, kinâye ile mecâzı belirgin olarak birbirinden ayırmıştır. “Kinâye, hakikat ile mecâz arasında aracı

¹⁰⁵Desûkî, *Hâşiye ‘alâ Şerhi Muhtasari’s-Sâdi ‘alâ’t-Telhis*, Matba’atu el-Hâc Muharrem Efendî, İstanbul, 1290, II, 343.

¹⁰⁶Anlam değişimleri, nedenleri ve çeşitleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. M. Ali Şimşek, “Delâlet Kavramı Çerçevesinde Lafız ve Anlam İlişkileri, *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı: 2, Ankara, yaz-2001, s. 96-102.

¹⁰⁷Vâfi, *‘İlm*, s. 320.

¹⁰⁸Bu eğilim Türkçe’de çok yaygındır. Bkz. Doğan Aksan, *Anlambilim An-lambilim konuları ve Türkçe’nin Anlambilimi*, Engin, Ankara, 1999, s. 117.

¹⁰⁹Vâfi, *Fıkıh*, 14.

¹¹⁰Vâfi, *‘İlm*, s. 317.

¹¹¹Ebû ‘Ubeyde Ma’mer b. Musennâ, *Mecâzu’l-Kur’ân*, nşr. M. Fuâd Sezgin, Kahire, ts., I, 136.

¹¹²Muhammed es-Seyyid Şeyhûn, *el-Uslûbu’l-Kinâi Neş’etu*, *Tatavvuruhu Belâgatu*, Mektebetu’l-Kulliyâtî’l-Ezheriyye, Kahire, 1398/1978, s. 7.

(vâsita) olarak görülmüştür¹¹³ “Kimi fıkıhçıların terminolojisindeki ifâdesiyle *lâfz-ı muhtemel* olarak kinâyenin, gerçek ve mecâzî anlamın her ikisine açık bir kelime olarak tanımı da bunu teyit eder. Fakat bu türden bir tanım yine de eksiktir. Çünkü iki anlamlı kelime ve ifâdelerin hepsi kinâye kapsamına girmez. Kinâyede gerçek ve mecâzî anlam arasında bir ortak payda (vasf-ı câmi) gereklidir. Buna göre; kinâye ‘bir kelimenin gerçek anlamı silinmeden, ortak bir paydada başka bir anlam ifâde etmesi’ şeklinde tanımlanabilir.”¹¹⁴

“Bir kelimenin kinâye yoluyla yeni bir anlam kazanmasında çevresel ve kültürel şartlar çok etkilidir. *كثير الرماد* ‘külü çok’ kavramı Arapça’da *cömert* anlamını kazanırken bir çağrışımsal zincir (présupposition) oluşturmaktadır. Bu zincir bir başka dilde Arapça’dakine benzer şekilde oluşmayabilir. Kesîru’r-rimâd terkiibinde ‘kesîr (çok)’ kelimesi quantificateur (belirleyici) rolü oynamakta ve buradaki külün herhangi bir kül değil, çok fazla bir kül olduğunu bildirmektedir. Fakat yine de bu belirleyici öge tek başına kelimedden ‘cömert’ anlamının çıkarılmasında yeterli değildir. Zira buradaki külün yemek pişirme sonucu oluştuğu açık değildir. Külün, ısınma ya da sanâyide bir işlem sonucunda oluşma olasılığı da vardır. Bu noktada çevre faktörü devreye girmekte, çölde ateşin, ısınmak için değil, yemek pişirmek için kullanıldığını hatırlatmaktadır. Nihâyet kesîru’r-rimâd’tan cömert anlamının çıkması için çevresel faktörün yanında kültürel faktörün de dikkate alınması gereklidir. Arap kültüründe misafirperverliğin bir meziyet olarak görüldüğü bilinince artık kinâyeli anlatım için zincir kurulmuş olur:¹¹⁵

الكَرَمَ ← الضُّيُوفَ ← الأَكْلُونَ ← الطَّهْيَ ← النَّارَ ← كَثِيرُ الرَّمَادِ

Arapça’da kinâye yoluyla ortaya çıkmış pek çok kelime utarılan ve kaba bulunan olgu ve kavramları da ifade etmektedir. İslâm kültürü büyük ölçüde Arapça’da bu çeşit kelimelerin kinâye yoluyla karşılanmasını gerekli kılmış, bunun en iyi örneklerini Kur’ân vermiştir.¹¹⁶ “Oysa Latince kaba ve müstehcen kelimelerde sınır tanımamıştır. İngilizce’nin ise kinâyeye eğilimi Arapça’dakine yakındır.”¹¹⁷ “Arapça’da enenmiş kölelere teeddüp maksadıyla *muallim*, *şeyh*, *hâdim* gibi kelimelerle seslenilmiş, hatta bu kelimeler zamanla hitap dışında da kullanılır olmuştur.”¹¹⁸ Kinâye ile Arapça’ya pek çok yeni kavram kazandırılmıştır. *براز*, *لمس*, *غانط*, bunlardan sadece birkaçıdır.¹¹⁹

¹¹³Desûkî, a.g.e., II, 478.

¹¹⁴İbnü’l-Esîr, *el-Mes’elü’s-Sâir*, nşr. Ahmed el-Hûfî vd., Kahire, ts., III, 52. İbnü’l-Esîr, kinâye, istiâre ve mecâz arasındaki ilişki denklemini şu sözlerle belirginleştirmiştir: “Her kinâye bir istiâre, her istiâre ise bir mecâzdır.” Bkz. İbnü’l-Esîr, a.g.e., III, 55.

¹¹⁵el-Ezher ez-Zennâd, *Durûs fi’l-Belâgati’l-‘Arabiyye Nahve Ru’yetin Cedîde*, el-Merkezu’s-Sekâfî el-‘Arabî, Kazablanka, 1992, s. 86, 87.

¹¹⁶Kur’ân, örneğin *cinsel ilişki* anlamında *lems*, *ifzâ*, *refes* gibi kavramları kullanmıştır. Bkz. Bakara (2), 187; Nisâ (4), 21, 43; Mâide (5), 6.

¹¹⁷Vâfî, *‘İlm*, s. 263-264.

¹¹⁸Johann Fück, *el-‘Arabiyye Dirâsâtum fi’l-Luga ve’l-Lehecât ve’l-Esâlib*, çev. ‘Abdulhalîm en-Neccâr, Mektebetü’l-Hancî, Kahire, 1951, s. 198.

¹¹⁹Arap müellifleri en müstehcen anlamları bile çok zarif kelimelerle karşılamışlardır. Milâdî 14. yüzyıl müelliflerinden Muhammed b. Menkeli (ö. 784/ 1384), dönemine âit bir tür afrodisyakın hazırlanışını, kinâyeli olarak anlatmaktadır: *قَصِبَ الذَّنْبَ يَطْبُخُ فِي قَدْرِ مَاءٍ وَ مِلْحٍ بَعْدَ أَنْ يَقَطَعَ وَ يَكُونُ مَعَهُ قَلْسَلٌ نَسَبَتْ وَ يَأْخُذُ الرَّجُلُ مِنْ قِطْعَةٍ قَبَضَهَا فَإِنَّمَا يَنْجِ الْبَاءَ شَدِيدًا* / Kurdun uzvu doğrandıktan sonra su dolu bir kazanda tuzlanarak pişirilir. Biraz dereotu ilâve edilir. Pişince kişi ondan bir parça (draje) alarak çiğner. İlaç kuvvetli bir ereksiyon sağlar. Muhammed b. Menkeli, *Kitâbu İnsî’l-Melâ bi Vahşi’l-Felâ*, thk. Muhammed İsâ Sâlihiyye, Muessesetu’r-Risâle-Dâru’n-

4-Tabular: “Bazı kelimeler bâtil inançlar yüzünden kullanımdan düşmektedir. Örneğin avcıların öldürmek istedikleri hayvanın adını ağızlarına almadıkları görülmektedir. Eski Hint-Avrupa dillerinde ayıya doğrudan ayı denilmemiş, dolaşık yoldan Slavca ‘medvedi’, yani ‘balyiyen’ denilmiştir.”¹²⁰ Bunun yanı sıra, dillerde tehlikeli ruh ya da hayvanlar bir sevgi adıyla anılarak yatıştırılmaktadır. Örneğin Türkçe’de ‘gelincik’ olarak sevgi adı ile andığımız hayvan, Fransızca’da belette ‘güzel hanımcık’, İtalyanca’da donnola ‘küçük hanım’, Rumence’de nevasta ‘nişanlı kız’, İsveççe’de jungfru ‘genç kız’ diye anılmaktadır.¹²¹ Bu hayvanın Arapça ismi de ibnu’ırs ‘düğün oğlu’ gibi tabusal bir kinâyeye dayanmaktadır. Aynı şekilde Araplar alaca hastasına الأبرش demekten çekinmişler ve وَضَحَ بِهِ tabirini kullanmışlardır. Câhiliyye döneminde Fırat kıyısındaki alacalı hükümdâr Cezîme’nin Cezîmetu’l-Vaddâh olarak anılmasının nedeni budur.¹²²

5-Ses Bulaşması-]Yakıştırmalar[-Yanlış kökenleme: Adların benzerliği ile anlam aktarımı, ses bulaşması ve kökensel yanılısama olarak anılmaktadır.¹²³ İki kelime birbirini etkileyebilmektedir. Buna bulaşma adı verilmektedir.¹²⁴ Yünlü dokuma kumaş anlamındaki كَمَاش kelimesindeki ك sesi zamanla ق harfine dönüşmüş ve ayaktakımı ve kıyım gibi anlamlardaki قَمَاش kelimesiyle karıştırılmış ve böylece قَمَاش, ses bulaşması sonucu yünlü dokuma kumaş anlamını da kazanmıştır.¹²⁵ Bulaşmanın en çarpıcı çeşitlerinden biri yanlış kökenlemedir. Arapça’da Habeşçe asıllı olan ‘minber’ kelimesinin sesi yükseltmek demek olan ‘nebr’ fiil köküne,¹²⁶ Yunanca ‘on’ anlamındaki ‘déka’ ya da ‘hak, adâlet, parayı aklama’ anlamlarındaki ‘dikee’den Arapça’ya girmiş olan زَكَاة kelimesinin Arapça aklamak anlamındaki ‘tezkiye’ye bağlanması ve Yunanca ‘hypokalâmeion’dan Arapçalaşmış ‘bukalemun’ kelimesinin Arapça’da أَبْو قَلْمُون şeklinde bir künye ismi olarak algılanması birer yanlış kökenleme örneğidir.¹²⁷ İbn Hâleveyhi’nin kaydına göre; Kur’ân’da hâ ve mîm hurûf-ı mukattâ’larına sâhip sureleri ifade eden حَوَامِيم kelimesi, kâtiplerin آل حَامِيم kelimesini yanlış yazmalarından doğmuştur.¹²⁸ el-Ĥarizmî’nin kaydettiği yıldızlar ölçeği anlamındaki أُسْطُرْلَاب kelimesinin satr’ın çoğulu olan astur ve bir özel isim olduğu ileri sürülen lâb’tan doğduğu

→

Neşr, Amman, 1413/1993, s. 120. Kadîbin gerçek anlamı dal; bâhın ise nikâhtır. Araplar كُستى kustu anlamında كُستى; بَالٍ طِينٍ; رَاجِعٍ; إِسْجِدِي anlamında سَجَّ ve سَجَّ gibi daha az kaba kelimeler kullanmaktadırlar. Bkz. el-Antâkî, a.g.e., s. 411.

¹²⁰J. V. Vendryes, *Dil ve Düşünce*, çev. Berke Vardar, Multilingual, İstanbul, 2001, s.78. Arapça’da pek çok hayvanın, adlarının yanı sıra künyelerinin de bulunması, aynı şekilde ölüm gibi pek çok soyut olgunun künyelerle anılması bu olguyla ilgili olmalıdır.

¹²¹Pierre Guiraud, *Anlambilim*, çev. Berke Vardar, Multilingual, İstanbul, 1999, s. 73.

¹²²İbnu’l-Esîr, a.g.e., II, 93 (mhk. Bedevî Tabbâne ve Ahmed el-Hûfi’nin notu). Çöl için kurtuluş yeri anlamında مَنَارَةٌ kelimesinin kullanılması, ölümün قِصَانُ الرُّوحِ وِفَاةٌ, ذَعَابٌ gibi adlarla anılması da buna örnek verilebilir. Bkz. Abdülgaffâr Hâmid Hilâl, *‘İlmu’l-Luga beyne’l-Kadîm ve’l-Hadîs*, Kahire, 1986, s. 225.

¹²³Guiraud, a.g.e., s. 63.

¹²⁴Guiraud, a.g.e., s. 79, 80.

¹²⁵Hilâl, a.g.e., s. 217.

¹²⁶Sîbeveyhi bile mif’al kalıbındaki isimlere Arapça kökten olduğunu düşün-düğü minberi örnek vermektedir. Bkz. Sîbeveyhi, a.g.e., II, 328.

¹²⁷Bendelî Cevzî, “Ba’du Istilâhâtin Yûnâniyye fi’l-Lugati’l-‘Arabiyye”, *Me-celletu Mecma’i’l-Lugati’l-‘Arabiyyeti’l-Meleki*, sayı: 3, Kahire, 1936, s. 339.

¹²⁸Fück, a.g.e., 206.

satr'ın çoğulu olan *astur* ve bir özel isim olduğu ileri sürülen *lâb*'tan doğduğu şeklindeki iddia da¹²⁹ dönemin bilim çevrelerindeki yanlış kökenlemenin tipik bir örneğidir.

Arapça'daki en çarpıcı yanlış kökenleme örneklerinden biri Fustât şehrinin adıyla ilgilidir. Geleneksel olarak bunun Arapça'daki çadır anlamındaki fustât'tan geldiği söylenmiştir. Oysa, Fustât, gerçekte Romalıların, garnizon-larına verdikleri 'korunaklı kale' anlamındaki *fassatum*'dan gelmektedir.¹³⁰ Yanlış kökenleme, *yerleştirme* ve *halk etimolojisi* olarak da anılmaktadır.¹³¹

6-Eksilti: Adların bitişikliği yoluyla anlam aktarımıdır. Eksiltiyle söz di-zimsel bulaşmanın kaynağı, aynı bağlamda yan yana bulunan iki ad arasındaki çağrışımdır. el-Beyt kavramı zamanla Beytullah kelimesini karşılar olmuştur.

7-Çokanlamlılık (Müşterek): Birden çok anlamı olan kelimelere *müşterek* denilmektedir. Kur'ân'da bulunan bu tür kelimeler ise *vucûh* ve *zû vucûh* adlarıyla inceleme konusu yapılmıştır.¹³² الحَال ve العَيْن Arapça'daki çokanlamlı kelimelerdendir. İlkinin *göz, casus, pınar* gibi anlamları, ikincisinin ise *dayı, vücuttaki ben, deve ve bulut* gibi anlamları vardır. İştirâk'in belli başlı nedenleri arasında lehçe ihtilâfı, mecâz, tatavvuru'l-ma'nâ/anlam sıçraması (heces'in Hicâz'da maymun demekken gizli bir nedenden Temîm'de tilkiye ad olması gibi), etimolojik ihtilâf (vecede fiilinin buldu ve 'alâ ile kızdı anlamlarının vicdân mastarında *bulma* ve *öfke* anlamlarında birleşmesi), ses değişimi vb. nedenler yer almaktadır.¹³³

8-Eşanlamlılık: "Ayrı ayrı kullanıldıklarında bir anlam ortaklığı içinde aynı anlama gelen, türevleri farklı iki kelimededen her birine müterâdif 'eşanlamlı' denir."¹³⁴ İbn Fâris (ö. 395/1004) سَيْف kelimesinin kılıç anlamında asıl, حُسام, مُهَنْد, gibi kelimelerin sıfat ve lâkap olduğunu söylemektedir. Suyûtî de eşanlamlı denilen kelimeler arasında mutlaka bir nüansın olduğunu belirtir.¹³⁵ Lehçe ihtilâfı, mecâz, kelimeler arasındaki nüansların unutulması, ibdâl ve kalb gibi ses değişimi olayları, Arap örfünde nesnelere normal adları dışında künye isimlerinin de verilmesi ve farklı yörelere nispetle benzer nesne adlarının elde edilmesi gibi hususlar Arapça'da eşanlamlılara yol açmıştır.¹³⁶

9-Harf-i cerlerle yeni anlamlar: Arapça'da pek çok fiil harf-i cerler vası-tasıyla başka anlamlar kazanabilmektedir. Örneğin رَغِبَ fiili, فِي harf-i cerri ile *istedi*, عُن harf-i

¹²⁹Bkz. Nasuhi Ünal Karaarslan, *Câmi 'At-Ta'rib ve Arapça'da Yabancı Keli-meler Meselesi*, A.Ü. İslâmi İlimler Fakültesi, Erzurum, 1982, s. 50.

¹³⁰Amr Kemâl Hammûde-Muhammed el-Mahzenci, "el-Fustât"-İstîtlâ'u'l-'Arabî-, *el-'Arabî*, Vezâretu'l-İlâm, sayı: 519, Kuveyt, Şubat-2002, s. 40, 41.

¹³¹Anadolu'da *Galandos* adı *Gelendost*'a; *Agalassos*, *Ağlasun*'a, *Bâlâhisar*, *Ballıhisar*'a dönüşmüştür. *Hortensia* adındaki çiçek *ortanca* olmuş, 'hint hurması' anlamındaki *temr-i hindî* ise *demirhindi* adını almıştır. Bkz. Doğan Aksan, *Dil, Şu Büyülü Düzen*, Bilgi, Ankara, 2003, s. 50.

¹³²Kur'ân'da çok anlamlı kelimeler için bkz. Mehmet Okuyan, *Kur'ân'da vucûh ve Nezâir -Çok Anlamlı Kavramlar, Kelimeler ve Edatlar*, Etüt, Samsun, 2001.

¹³³Hilâl, a.g.e., s. 287-290.

¹³⁴Alî el-Cârim, "Terâduf", *Mecelletu Mecma'i'l-Lugati'l-'Arabîyyeti'l-Me-lekî*, sayı: 1, Kahire, 1353/1934, s. 304; Nezâir ise Kur'ân'daki muhtelif keli-melerin aynı anlamı ifâde etmesidir. *Cehennem, nâr, sekar, hutame* ve *cahîm* nezâirin örneğidir. Okuyan, a.g.e., s. 29.

¹³⁵Suyûtî, a.g.e., I, 238.

¹³⁶Alî el-Cârim, a.g.m., s. 325; Hilâl, a.g.e., s. 298, 299.

cerri ile *istemedi* anlamına gelmektedir.¹³⁷ *قَالَ* fiili *عَلَى* ile *iftira etti*, *عَنْ* ile *haber verdi*, *ل* ile ise *söyledi* anlamında kullanılmaktadır.¹³⁸

10-Ezdâd: Ezdâd Arap dilbiliminde tek bir lâfzın zıt iki anlam ifâde etmesi olarak tanımlanmıştır. Örneğin hem dolu, hem de boş anlamındaki *مَسْجُور* böyle bir kelimedir. Bazı dilciler zıddiyet anlamı dışında farklı iki zaman ifâde eden fiilleri de ezdâd grubunda değerlendirmişlerdir. Buna göre *كَانَ* fiili ezdâd grubundadır. Zira hem mâzî hem de gelecek zaman anlamında kullanılmaktadır.¹³⁹ Kimi dilciler ise bir kelimenin zıt iki anlam taşıyamayacağını belirtmişlerdir. Bu görüşün en önde gelen temsilcilerinden biri İbn Durustevyhi (ö. 347/958)'dir. Hatta bu konuda o, *İbtâlu'l-Ezdâd* adında bir eser de kaleme almıştır.¹⁴⁰ Ezdâd konusunda ilk eseri Ebû 'Ubeyde vermiştir. Fakat eser günü-müze kadar ulaşmamıştır.¹⁴¹ Ezdâd'ın doğuşuna ilişkin çeşitli varsayımlar ileri sürülmüştür. Bir görüşe göre; bir kelimedeki iki zıt anlam ancak ortak bir anlam paydası içinde bulunabilir. Örneğin, *الصَّيْرَم* hem gece, hem de gündüz demektir. Çünkü gece gündüzdendir; gündüz geceden insırâm eder/sıyrılır.¹⁴² Diğer bir varsayıma göre; ezdâd olgusunun nedeni lehçelerdir. Örneğin *السَّاجِد* standart Arapça'da eğilip secdeye varmış kişi demekken, Tay lehçesinde ayakta dikilen anlamındadır.¹⁴³ Ezdâd'ın bir nedeni de tabular ve zarar getirileceği düşünülen kelimelerin zıtları ile anlatımıdır. *السَّالِم* 'sağlıklı' demekken *المَلْدُوع* 'sokmayla ze-hirlenmiş kişi' anlamında da kullanılmıştır.¹⁴⁴

11-Sıfatların isim olarak kullanımı ve sıfat-ı gâlibe: Bu tür isimler klâsik dilbilgisi kitaplarında sıfat-ı gâlibe adı ile anılırlar. *أَحْمِلُ* 'ala' kelimesinin za-manla bir tür kargaya ad oluşu, *أَسْوَدُ* kelimesi 'siyah' anlamından siyah renkli bir tür yılan anlamına aktarılması gibi.¹⁴⁵ Fakat dilciler sıfat-ı gâlibe yolu ile kelime türetimini kıyâsî bir yol olarak görmemişlerdir.¹⁴⁶

12-Öğelerin birbirlerinin yerine kullanımı (Kalıplaşma): Bir mastarın, ism-i mef'ûl vb. olarak kullanımıyla yeni anlamlar doğabilmektedir. "*ضَرْبًا زَيْدًا*"deki mastar *اضْرَبْ* anlamındadır. Aynı şekilde *نَسَجَ* ya da *خَلَقَ* ism-i mef'ûl olarak da kullanılmıştır.¹⁴⁷ Çoğu menkûl alem de bu grupta değerlendirilebilir.¹⁴⁸

¹³⁷Müsâ b. Muhammed b. el-Meleyânî el-Ahmedî, *Mu'cemu'l-Ef'âli'l-Mute-'addiye bi Harfin*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1986, s. 130; ayrıca bkz. Ahmet Yüksel, *Arap Dilinde Harf-i Cerler* (basılmamış yüksek lisans tezi), OMÜ Sos. Bil. Samsun, 1995, s. 123.

¹³⁸el-Ahmedî, a.g.e., s. 305.

¹³⁹Ebû'l-Fadl İbrâhîm, a.g.m., s. 71.

¹⁴⁰Bkz. Suyûtî, a.g.e., I, 396.

¹⁴¹Ebû'l-Fadl İbrâhîm, "el-Ezdâd", *Mecelletu Mecma'i'l-Lugati'l-'Arabiyye*, sayı: 16, Kahire, 1964, s. 74.

¹⁴²Ebû'l-Fadl İbrâhîm, a.g.m. s. 72-73.

¹⁴³Ebû'l-Fadl İbrâhîm, a.g.m. s. 73.

¹⁴⁴Ebû'l-Fadl İbrâhîm, a.g.m., a.yer, Türkçe'de *şifâyı kapmak* ifâdesinde 'şifâ' hastalık anlamında kullanılmaktadır.

¹⁴⁵Şibeveyhi, a.g.e., II, 2, 5.

¹⁴⁶Bkz. Soner Gündüzöz, "Klâsik ve Modern Arapça'nın Tarihsel ve Filolojik Sınırları", *Nüşha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı: 8, Ankara, Kış-2003, s. 75-76.

¹⁴⁷İbrahim Sarmış, "Arapça'ya Yöneltilen Bazı Eleştiriler", *SÜİFD*, Konya, 1991, s. 140.

¹⁴⁸Araplarda özel isim verilmiş şekilleri için bkz. M. Edip Çağmar, "Araplarda Ad Koyma", *Nüşha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı: 8, Ankara, Kış-2003, s. 93-94. Ayrıca Arap ülke ve şehir adları için bkz. İnci Koçak, "Bazı Arap Ülke ve Şehir Adları", *AÜDTCFD*, XXXVI, sayı: 1-2, Ankara, 1993.

C. AKTARMALAR

1-Ödünçleme: Bir dile yabancı bir dilden giren kelimelere 'aktarma' adı verilmektedir. Aktarma bir dile sayısız kelime kazandırabilir.¹⁴⁹ Aktarmalar geleneksel olarak daha çok dahîl, muarreb, müvelled gibi adlarla anılmışlardır. el-Cevâlikî (ö. 540/1145)¹⁵⁰, el-Hafâcî (ö. 1069/1659),¹⁵¹ İbn Dureyd (ö. 321/934)¹⁵², Fârâbî (ö. 350/961)¹⁵³ dahîl kelimesini kullanmışlardır.

Modern dilbilimcilerden Hilmî Halîl muarreb ve dahîl arasında fark görmektedir. Hilmi Halîl'e göre; muarreb, yabancı dillerden alınarak Arapça kalıplara uydurulmuş kelimelerdir. Dahîl ise yabancı dillerden modamod olarak ya da ince bir farkla Arapça'ya aktarılmış kelimelerdir.¹⁵⁴

Tanımlar dikkate alındığında muarreb ve dahîlin farklı olduklarına ilişkin iki ayrı kriter geliştirildiği görülmektedir. Bunlardan biri morfolojik kriter; diğeri ise zaman kriteridir. Morfolojik kritere göre; yabancı dilden Arapça'ya girmiş kelimenin kalıbı Arapça kalıplarına uyuyorsa bu kelime muarreb, uymuyorsa dahîl kabul edilmekte; zaman kriterine göre yabancı bir kelime İhticâc Asrından sonra¹⁵⁵ Arapça'ya girmişse bu kelime, kalıbının Arapça kalıplarına uyup uymadığına bakılmadan 'dahîl' kabul edilmektedir.¹⁵⁶

Hilmî Halîl ve Abdulhamid Hasen morfolojik kriteri benimsemişken Hasen Zaza zaman kriterini doğru kabul etmiştir.¹⁵⁷ Ne var ki, mütekaddim ulemâ mu-arreb ve dahîli birbirlerinin yerine kullanmışlardır.¹⁵⁸

es-Sâmerrâî'nin ortaya koyduğu tanım araştırmacıları morfolojik kriter ve zaman kriteri arasında seçim yapmaktan kurtarmıştır. es-Sâmerrâî'ye göre da-hîl ve muarreb aynı şeylerdir.¹⁵⁹ Muarrebın kökeni yabancı dilden bir kelimedir ve ilk aşamada dahîldir. Buna göre muarreb dahilin bir uzantısı ve bir dalıdır.¹⁶⁰ Özetle dahîl, muarrebden daha genel bir kavramdır. Arapça'ya yabancı bir dilden girmiş bütün ödünç kelimeleri ifade etmektedir. Bundan dolayı keli-medede bir değişimin olması ya da olmaması ya da kelimenin İhticâc (İstîşhâd) Asrına ya da sonrasına âit olması önemli değildir.¹⁶¹

Her dilin Arapça üzerindeki etkisi aynı olmamıştır. "Kıptîce ve Berberîce Standard Arapça'ya neredeyse hiç bir etkide bulunamamıştır. Bu dillerin tesiri genellikle

¹⁴⁹Vendryes, Dil, s. 78.

¹⁵⁰el-Cevâlikî, *el-Mu'arreb mine'l-Kelâmi'l-A'cemî*, Kahire, 1361/1942, s. 144, 153, 273, 284, 317, 385.

¹⁵¹Şihâbuddîn el-Hafâcî, *Şifâu'l-Galîl fîmâ fi Kelâmi'l-'Arab mine'd-Dahîl*, Mısır, 1324, s. 7, 40, 111, 119.

¹⁵²İbn Düreyd, a.g.e., II, 4, III, 502.

¹⁵³Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî, *Dîvânu'l-Edeb*, nşr. Ahmed Muhtâr 'Umer-İbrâhîm Enîs, Kahire, 1394/1974, I, 370.

¹⁵⁴Hilmî Halîl, a.g.e., s. 234; Bûbû, *Eseru'd-Dahîl 'alâ'l-'Arabîyyeti'l-Fushâ fi 'Asri'l-İhticâc, Vezâre-tu's-Sekâfe ve'l-İrşâdi'l-Kavmî*, Dimeşk, 1982, s. 43.

¹⁵⁵Arap dilcileri kelimelerde olduğu gibi şiirde de şevâhid olma açısından birtakım zaman kriterleri belirlemişlerdir. Bkz. M. Reşit Özbek, *Arap Gramerinde Kur'an ve Hadisle İstîşhad*, Tıbyan, İzmir, 2001, s. 37-39.

¹⁵⁶Bûbû, *Eser*, s. 45.

¹⁵⁷Bûbû, *Eser*, s. 45, 46.

¹⁵⁸Bûbû, *Eser*, s. 51.

¹⁵⁹İbrâhîm es-Sâmerrâî, "Fi'l-Cedîdi'l-Lugavî", *Mecelletu'l-Lisâni'l-'Arabî*, sayı: 3, Kahire, 1965, s. 39.

¹⁶⁰Bûbû, *Eser*, s. 49, 50.

¹⁶¹Bûbû, *Eser*, s. 55.

lehçeler düzeyinde olmuştur. Berberîce Magrib lehçesini; Kıptîce ise Mısır lehçesini önemli ölçüde etkilemiştir.¹⁶²

Arapça Yunanca'dan etkilenmiştir. Cassânî Prensliği'nin Bizans'la olan dirsek teması da Arapça ile Yunanca arasında benzer bir etki oluşturmuş olmalıdır. Şâirlerin Kâbesi olarak anılan bu zengin Arap prensliğine giderek emirlere methiyeler düzen şâirler beraberlerinde Mekke ve Medîne sokaklarına Yunanca kimi kelimeleri taşımışlardır. Kur'ân'daki Yunanca kelimelerin sırrı bu şâirlerin Hicâz lehçesine yönelik söz konusu kelime transferinde aranmalıdır.¹⁶³ Yunanca kelimelerin Arapça'ya akış yollarından biri de Süryânîlerdir. Fakat bu temaslara rağmen Arapça'da, Yunanca kelimeler yine de çok sınırlı bir yer tutmaktadır. Son yüzyılda Avrupalılardan alınma Yunanca kelimeler de hesaba katıldığında Bendelî Cevzî'nin 1936 yılına âit sayımına göre Arapça'daki Yunanca kelimelerin sayısı 700'ü bulur.¹⁶⁴ Arapça üzerinde Farsça ve Türkçe'nin kelime dağarcığı bakımından önemli etkileri olmuştur. Hatta Türkçe, Arapça'ya başka dillerden kelime geçişinde de aracı olmuştur.¹⁶⁵ Bugün ise Arapça üzerinde Batı dillerinin etkisi hissedilmektedir.¹⁶⁶

2-Çeviri yoluyla aktarma: Pek çok yabancı kelimenin bu yolla Arapça'ya girdiği görülmektedir. Örneğin polypode كَثِيرُ الأَرْجُلِ 'kırkayak'; echiun بَقْرُ العَيْنِ 'öküzdili' Arapça'ya çeviri yoluyla aktarılan kelimelerdir.¹⁶⁷

3-Canlandırma: 19. Yüzyıldan bu yana Avrupa'da revaçta olan, *terimler için eski dilden yararlanma olgusu* Kahire Dil Kurumu'nca yeni terimleri karşılamak üzere zorunlu durumlarda başvurulacak bir yol olarak kabul edilmiştir.¹⁶⁸ Yerel dillerden yararlanma da bir canlandırma şeklidir.

SONUÇ

Arapça, modern bilimlerdeki gelişmenin doğurduğu yeni terimleri pek çok türetim şekliyle karşılama gücünde bir dil olma özelliğindedir. Arapça'ya özgü olan *sagîr*, *kebîr* ve *ekber* iştikâk geleneksel bir iştikâk yolu olarak görülmekte, bunlardan *sagîr* iştikâk ise tüm camliliğini korumaktadır. Batı dillerindeki pek çok kelime ve terimi karşılama olgusu *eklerle türetimi* günümüz Arapça'sının iştikâk özellikleri arasına sokmuştur. Bütün bunların yanı sıra; kelimeler arasında bitişiklik, benzerlik gibi ilgiler kurularak yeni kavramların karşılanması da, "Arapça mecâz üzerine kurulmuştur" sözünü destekler niteliktedir.

Çeviri ve Arapçalaştırma yoluyla Arapça'ya giren kelimeler de dikkate alınınca Arapça'nın kelime dağarcığını her geçen gün daha da artırması çok doğaldır. Üstelik kelime türetim faaliyetleri, Arap dünyasında artık daha örgütsel olarak yürütülmektedir.

¹⁶²Vâfi, *İlm*, s. 234.

¹⁶³Cevzî, a.g.m., s. 334.

¹⁶⁴Cevzî, a.g.m., s. 337.

¹⁶⁵Bu konuda bkz. Bedrettin Aytaç, *Arap Lehçelerindeki Türkçe Kelimeler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1994, s. 19.

¹⁶⁶Arapça'ya yabancı dillerden geçmiş kelimelerle ilgili XIX. ve XX. yüz-yıllarda yapılmış çalışmalar hakkında bkz. Mehmet Yavuz, "Mu'arreb Keli-melere Dâir Yazılan Eserler Sözlükler", *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı: 2, yaz-2001, s. 117.

¹⁶⁷Hilmî Halîl, a.g.e., s. 442, 443.

¹⁶⁸Vâfi, *İlm*, s. 282.